

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Helden

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 2, nr. 1 | april 2012

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/groups/heemkunde/>

Twitter: @HeemkundeVL

Met steun van de
Vlaamse overheid

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 2, nr. 1 | 2012
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Roel Daenen, Paul Degraeve, Heidi Deneweth, Fons Dierickx, Ferdi Geerts, Bram Vannieuwenhuyze, Machteld Venken, Christophe Verbruggen, Tijn Vereenoooghe, Reinoud Vermoesen, Tom Verschaffel, Nico Wouters

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx, p.a. Zoutwerf 5,
2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar. Een jaarabonnement kost € 25. Voor buitenlandse abonnementen wordt dit bedrag verhoogd met de verzendingskosten. Losse nummers kosten € 10 (+ verzendingskosten). Rekeningnummer Heemkunde Vlaanderen: IBAN: BE79 0682 2185 9033. BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: Nationaal Tabaksmuseum, Wervik (© Erfgoeddag, Philippe Debroe).

ISSN 2034-6263

INHOUD

Helden en erfgoed Een geslaagd huwelijk? JAN DE MEESTER	4
Everard T'Serclaes Beeldvorming en lieux de mémoire rond een Brusselse stadsheld REMCO SLEIDERINK & BRAM VANNIEUWENHUYZE	6
Alleen nog maar een straatnaam? Verzetshelden in de Wilselse herinneringspolitiek MARNIX BEYEN	22
Stille Helden Een Mechels spionagekoppel uit de Eerste Wereldoorlog GEERT CLERBOUT	36
Over helden gesproken Limburgse oorlogshelden in de 20ste eeuw KAREL STROBBE	48
Sporterfgoed uit de mijnstreek Heroïsche mijnwerkers als rolmodel en uithangbord WARD SEGERS	62
De held m/v Mannen, vrouwen en heldendom kritisch bekeken GERALDINE REYMENANTS	74

In augustus 2012 verschijnt het themanummer 'Migratie'. Volgende nummers behandelen o.m. de thema's 'Historische geografie' en 'Geld'. Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Helden en erfgoed

Een geslaagd huwelijk?

De organisatie van de Erfgoeddag op 22 april is voor de redactie van *Tijd-Schrift* het ideale moment om een themanummer uit te geven met als titel 'Helden en Erfgoed'. Helden en geschiedenis: het lijkt immers een perfect huwelijk. De helden springen als het ware uit de geschiedenisboeken en naslagwerken – vooral diegenen die gebruikt worden in het onderwijs. Veel van de helden die hierin figureren zijn krachtige personages: ze geven in hun eentje de geschiedenis een draai en doen door hun heldhaftig optreden oorlogen in een beslissende plooi vallen. Vaak hebben ze een plaats verworven in het collectieve geheugen. Populariserende historische uitgaven hebben daarbij meer dan één handje geholpen. Velen zullen bijvoorbeeld met weemoed terugdenken aan de schitterende uitgave van de reeks 's *Lands Glorie*, uitgegeven door *Artis Historia* tussen 1949 en 1961. In deze reeks groene kleefboeken werden tal van 'Belgische' helden ten tonele gevoerd. De afbeeldingen van deze helden – vaak bijna onherkenbaar onder het bloed van de vijand – staan velen nog voor de geest.

Door de overvloed aan helden in de 'vaderlandsche geschiedenis', leek het voor de redactie een koud kunstje om een themanummer van *Tijd-Schrift* te vullen waarin de link tussen helden en erfgoed uitgediept wordt. Het zijn de auteurs van de bijdragen zelf die – ongewild – de vinger op de wonde hebben gelegd. Slechts één auteur staat expliciet stil bij de betekenis van het begrip of concept 'held'. Volgens Ward Segers is een held 'een persoon die zichzelf opoffert voor de grotere zaak en die door het leveren van een (uitzonderlijke) prestatie een voorbeeld vormt voor de rest'. Twee begrippen dienen hier kritisch benaderd te worden. Ten eerste is de omschrijving van het begrip 'grotere zaak' vaak problematisch. De vraag kan immers gesteld worden of bijvoorbeeld de voetballers of roeiers die Segers in zijn artikel over sporterfgoed in de Limburgse mijnstreek ten tonele voert, wel door iedereen als helden of als voorbeelden beschouwd worden. Ten tweede kunnen we ons afvragen of iemand die behoorlijk tegen een balletje kan trappen een grotere zaak dient en zo ja, wat deze grotere zaak dan precies inhoudt?

Meteen komen we hier bij de kern van het probleem. Helden worden bijna altijd gecreëerd of gerecupereerd om een 'grote zaak' te dienen, om als voorbeeld te fungeren voor diegenen die een 'grote zaak' willen dienen. Al dan niet vermeende helden worden ingezet om mensen achter een ideaal te scharen en ironisch genoeg zijn het soms aanhangers van tegengestelde ideologieën die dezelfde helden opvoeren als voorbeeld. Een mooie illustratie hiervan wordt geleverd door Karel Strobbe. In zijn verhaal over de twintigste-eeuwse Limburgse oorlogshelden, toont hij aan dat zowel het verzet als de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog vaak teruggrepen naar dezelfde helden uit het verleden. Helden werden recent gerecupereerd om een 'grote zaak' te dienen, maar ook in een verder verleden werd deze handelswijze toegepast. Everard T'Serclaes, een Brusselse *urban hero* zoals Remco Sleiderink en Bram Vannieuwenhuyze hem noemen, werd in de late middeleeuwen en de moderne tijd een Brusselse en bij uitbreiding Brabantse held die tijdens de Brabantse Successieoorlog heldhaftig verzet had geboden tegen de Vlaamse 'bezetter' en die na een moedige strijd de Brusselse vrijheden en privileges had kunnen vrijwaren. Heldenverering en recuperatie gaan dus hand in hand, waarbij in de geschiedwetenschap vaak begrippen als *lieu de mémoire* en identiteitsvor-

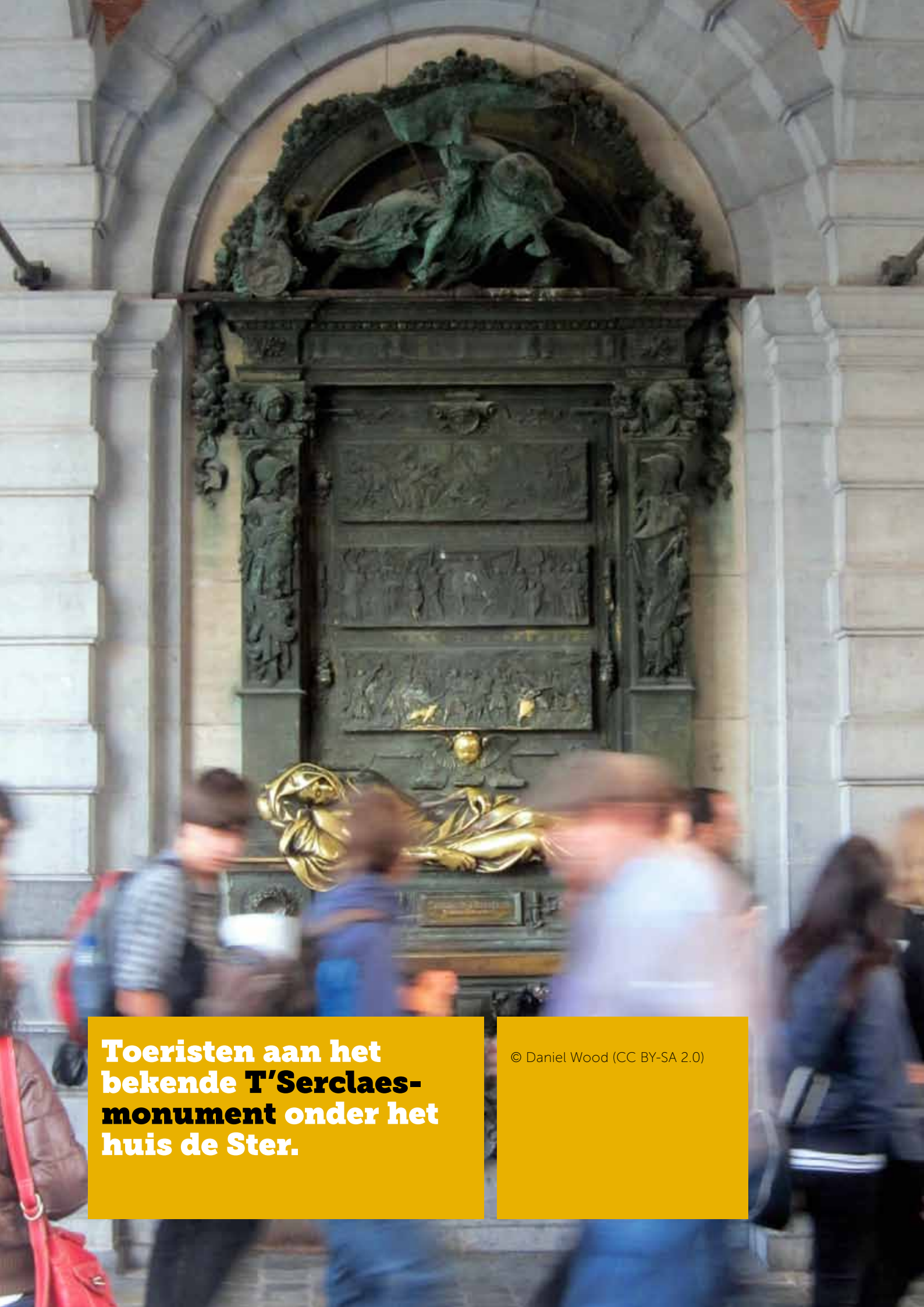
ming worden gehanteerd. Niet alleen werden helden gerecupereerd, soms was er ook sprake van een doelmatige creatie van helden. Ward Segers beschrijft in zijn bijdrage dat voetbalhelden werden ingezet door Limburgse mijnbedrijven – al dan niet met de bewuste medewerking van Limburgse dagbladen – als voorbeeld voor minder sportieve collega's. De creatie en opvoering van de voetbalhelden moest er onder meer voor zorgen dat mijnwerkers loyaal bleven jegens hun werkgever. De voetbalhelden bewezen bovendien dat hard werken en deugdzaam leven beloond werd.

Niet alleen werden helden gerecupereerd, soms was er ook sprake van een doelmatige creatie van helden.

Door de geschiedenis heen werden helden dus zowel gerecupereerd als gecreëerd. Veel van deze helden hebben een plaatsje verworven in ons collectieve geheugen en hebben ook hun weerslag gehad op de uitbouw van het cultureel erfgoed in Vlaanderen. Everard T'Serclaes is bijvoorbeeld prominent aanwezig in het Brusselse straatbeeld. Ondanks de verwoede poging van Hendrik Conscience om T'Serclaes een plaats in ons collectieve geheugen te geven is dit – in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Brugse 'vrijheidstrijders' Jan Breydel en Pieter de Coninck en de Gentse *urban hero* Jacob van Artevelde – buiten Brussel niet of nauwelijks gelukt. Oorlogshelden en verzetslieden uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog hebben ook hun plaatsje in het cultureel erfgoed in Vlaanderen gevonden. Monumenten ter ere van gesneuvelden en verzetshelden werden in bijna elk dorp opgericht. De helden uit de twee wereldoorlogen werden duidelijk niet vergeten. Hoewel, zogenaamde 'stille helden' zoals Geert Clerbout ze noemt, verdwenen soms al snel na de oorlog uit beeld. Toch schuilt ook bij de monumentale herdenking van de oorlogshelden een addertje onder het gras. Marnix Beyen toont duidelijk aan dat ook oorlogshelden om politieke redenen gerecupereerd konden worden. De verering van oorlogshelden in Wijgmaal en Wilsele is hiervan een prachtig voorbeeld. Bovendien wijst Marnix Beyen ons op een belangrijk fenomeen: monumenten of straatnaamgeving zouden door historici en erfgoedwerkers in de eerste plaats niet benaderd moeten worden om vergeten helden in beeld te brengen, maar wél om de historiciteit van de herinnering te belichten.

Door de uitgave van het themanummer 'Helden en Erfgoed' wil de redactie een kritische kijk geven op het concept 'held' en op het beeld van de held in het cultureel erfgoed in Vlaanderen. Het is echter auteur Geraldine Reymanants die de lezer in de laatste bijdrage van dit nummer nogal hard met de neus op de feiten drukt. Het is de lezer misschien opgevallen dat het in dit voorwoord en in de voorgestelde bijdragen oorverdovend stil blijft over heldinnen. In haar ietwat provocatief artikel klaagt Geraldine Reymanants met recht en reden de ongelijke benadering van mannen en vrouwen in de heldengeschiedenis aan. In de geschiedschrijving is de mannelijke held steeds de norm geweest. De auteur doet daarom dan ook een sterke oproep aan historici en erfgoedwerkers om in de toekomst het normatieve – mannelijke – heldenbeeld in vraag te stellen. Zij vraagt zich immers af of bepaalde kenmerken van de archetypische held in de hedendaagse context nog wel stand kunnen houden. De arena's waarin heldendaden worden verricht, zouden daarom ook moeten uitgebreid worden. Door de concepten 'held' en 'heldendom' te verruimen, zou er ruimte kunnen vrijkomen voor nieuwe helden en hoeven deze helden niet noodzakelijkerwijze mannen te zijn.

Jan De Meester

Toeristen aan het bekende T'Serclaesmonument onder het huis de Ster.

© Daniel Wood (CC BY-SA 2.0)

Everard T'Serclaes

Beeldvorming en *lieux de mémoire* rond een Brusselse stadsheld*

Remco Sleiderink & Bram Vannieuwenhuyze

Tot voor kort schoven toeristen aan om over de arm van de zieltogende Brusselaar Everard T'Serclaes te wrijven.¹ Bezoekers van de *homepage* van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werden in 2011 verwelkomd met een foto van datzelfde T'Serclaesbeeld onder het huis *de Ster*, aan de rand van de Grote Markt.² Een paar honderd meter verderop bevindt zich de groezelige T'Serclaesstraat, een smalle steeg die toegang geeft tot enkele ondergrondse parkings. In dezelfde buurt, op de Warmoesberg, lopen dagelijks duizenden studenten en medewerkers van de Hogeschool-Universiteit Brussel in en uit het T'Serclaesgebouw.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat middeleeuwer Everard T'Serclaes nog steeds aanwezig is in hartje Brussel. Hij is de bekendste *urban hero* van onze huidige hoofdstad. Een stadsheld word je echter niet zomaar, zeker niet als je in de veertiende eeuw leefde. Twee elementen speelden (en spelen) daarbij een beslissende rol: een aantal gebeurtenissen uit T'Serclaes' leven enerzijds en de gefaseerde en gediversifieerde herinneringspraktijk na zijn dood anderzijds. In de historische, folkloristische en toeristische literatuur over T'Serclaes zijn die aspecten met elkaar verweven. Feiten en fictie zijn moeilijk te onderscheiden; mens en mythe zijn versmolten.

In dit artikel willen we proberen om de gefaseerde constructie van T'Serclaes' heldendom in kaart te brengen. We doen dat in verschillende stappen. In de eerste paragraaf zullen we nagaan welke historische 'zekerheden' over Everard T'Serclaes bekend zijn. Zonder een gedetailleerd levensverhaal te willen schrijven, overlopen we kort de belangrijkste 'harde' biografische feiten. Het gaat om gegevens en gebeurtenissen die tijdens zijn leven werden opgetekend in niet-literaire teksten (oorkonden, schepenbrieven, administratieve stukken, enzovoort). We hebben deze documenten niet zelf onderzocht, maar kunnen gelukkig een beroep doen op de degelijke licentiaatsverhandeling over de Brusselse familie T'Serclaes.³ Hier en daar vullen we aan met informatie uit andere studies.

In de daarop volgende paragrafen besteden we aandacht aan de herinneringspraktijken en beeldvorming rond T'Serclaes. We trachten in kaart te brengen hoe zijn levensverhaal werd gerecupereerd en zijn heldendom gestalte kreeg. Uit ons overzicht zal blijken dat dit op diverse momenten gebeurde en diverse vormen aannam: in geschiedschrijving, in fictieliteratuur, in toponymie, in orale tradities en in plastische kunsten. Bij het overlopen van deze recuperatievormen zullen we nagaan welke harde biografische elementen werden benut en hoe ze werden omgevormd of aangedikt.

In de laatste paragraaf schenken we aandacht aan de plekken die hecht verbonden zijn met T'Serclaes' heldendom. Everard T'Serclaes is immers niet alleen een papieren held gebleven. In de stad Brussel kwam en komt men hem in diverse gedaanten tegen. Zijn heldendom werd op diverse plekken omgezet in 'plaatsen van herinnering' of *lieux de mémoire*. Dat concept werd eind jaren 1970 gelanceerd door de Franse historicus Pierre Nora voor (reële of imaginaire) plaatsen die fungeren als aanhechtingspunt van de verbeelding van het verleden.⁴

De casus van stadsheld Everard T'Serclaes is natuurlijk niet uniek. We hopen dan ook dat dit artikel kan fungeren als inspiratiebron en vergelijkingsbasis voor het parcours dat andere historische stadshelden hebben afgelegd (denken we bijvoorbeeld aan de Tongerse Ambiorix, de Gentse Jacob van Artevelde of de Brugse Jan Breydel).

De feiten

De exacte geboortedatum en -plaats van Everard T'Serclaes zijn onbekend. Hij was een zoon van Everard T'Serclaes en Avesoete vander Noot en had twee broers en een zus: Jan, die in 1378 bisschop van Kamerijk werd, Niklaas en Geertrui. Clement veronderstelt dat de drie broers het levenslicht zagen tussen april 1306 en september 1315.⁵ Andere historici meenden dat Everard T'Serclaes later geboren is.⁶ Hij huwde eerst met Elisabeth van der Meeren, dochter van de Brabantse ridder Jan van der Meeren, en vervolgens met Beatrijs van Essene, lid van een oude adellijke familie uit Vlaanderen. Everards eerste huwelijk bleef kinderloos, maar met Beatrijs van Essene kreeg hij zes kinderen. Oudste zoon Everard werd een belangrijke figuur, vermits hij zijn vader opvolgde als heer van Kruikenburg, maar daarnaast ook hotelmeester en raadsheer van hertog Jan IV van Brabant was en driemaal schepen van Brussel werd. In 1421 werd hij tijdens onlusten in Brussel onthoofd. Everard T'Serclaes had ook een bastaardzoon, Hildebrand.

Over Everard T'Serclaes' bezittingen is heel wat minder bekend. Monteyne stelde dat T'Serclaes van jongs af bijzonder rijk was, maar volgens Clement is het moeilijk om uit te maken hoe hij zijn bezittingen precies heeft verworven.⁷ Een belangrijke uitbreiding van zijn patrimonium gebeurde in 1381, toen de heer van Wezemaal hem een reeks bezittingen verkocht, met als belangrijkste goed het kasteel en de heerlijkheid Kruikenburg (waarvan Ternat, Sint-Katharina-Lombeek en Wambeek deel uitmaakten).

Het kasteel van Kruikenburg in Ternat. Het kasteel werd in de zeventiende eeuw herbouwd in classicistische stijl en voorzien van een lange dreef. In de negentiende eeuw werd een landschapspark aangelegd. (foto Tijl Vereenoghe)

Ook over de 'dagdagelijkse' bezigheden en activiteiten van Everard T'Serclaes zijn we slecht ingelicht. Wellicht was hij na zijn jeugd vooral als militair actief. Dankzij de goede verstandhouding tussen hertog Jan III van Brabant en de Franse koning Jean II kon T'Serclaes – toen nog een schildknaap – militaire diensten voor deze laatste vorst uitvoeren, onder meer in diens strijd tegen de Engelse koning. In ruil daarvoor schonk de Franse koning hem in 1351 een jaarlijkse rente van 100 pond Doorniks.⁸ Toen Wenceslas van Bohemen in 1356 hertog van Brabant werd, trachtte T'Serclaes zich vooral in diens gunst te werken. Tijdens de Brabantse Successieoorlog (1356-1357) bleef hij aan de

* Deze eerste voetnoot is voorbehouden voor diverse mensen die ons suggesties en opmerkingen hebben doorgegeven en geholpen hebben bij het maken of opzoeken van het illustratiemateriaal. In de eerste plaats bedanken we uiteraard de redactieraad van *Tijd-Schrift* voor de stimulerende suggesties. Daarnaast gaat onze dank uit naar Roel Jacobs (*Scarlaken*), Hans Vandecandelaere (*Caldenberga*), Vincent Heymans en Paula Cordeiro (*Cel Historisch Erfgoed van de Stad Brussel*), Steven van Impe (*Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience*), Dirk Schoenaers (*University College London*) en Karen Vannieuwenhuize.

1 Vanaf 2013 zal er opnieuw gestreefd kunnen worden, wanneer het monument van beeldhouwer Dillens gerestaureerd zal zijn.

2 De foto van het beeld van Everard T'Serclaes wisselde automatisch af met foto's van het *Old England-gebouw*, van het Centraal Station en van winterpret in Brussel (toestand 11 augustus 2011). Eind 2011 werd de fotoreeks gewijzigd.

3 R. Clement, *De ontwikkeling van de familie t'Serclaes gedurende de XIVe eeuw* (Leuven 1959).

4 P. Nora, 'La mémoire collective', in: J. Le Goff (red.), *La Nouvelle Histoire* (Parijs 1978) 401; P. Nora, 'Présentation', in: P. Nora (red.), *Les Lieux de mémoire* (Parijs 1984) vii; voor een recente bespreking van het concept 'plaats van herinnering', zie W. Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011) 32-56.

5 Clement, *Ontwikkeling*, 16.

6 In 1315 (J. de Saint-Genois, 'Notice sur Everard t'Serclaes', *Messenger des Sciences et des Arts de la Belgique ou Nouvelles Archives historiques, littéraires et scientifiques*, 2 (1835) 258), in 1320 (Th. Poodt, 'Een West-Brabantsche Held. Everaard t' Serclaes', *Eigen Schoon*, 1 (1911) 161) of pas rond 1330 (A. Monteyne, *T'Serclaes. Een Brusselse familie* (Brussel 1987) 15 en H.-C. van Parys en F. de Cacamp, *Généalogie des familles inscrites aux Lignages de Bruxelles en 1376 d'après les travaux de J.B. Houwaert et d'après les sources originales* (Brussel 1957-1971) III, 848).

7 Respectievelijk Monteyne, *T'Serclaes*, 15; Clement, *Ontwikkeling*, 114 & 117-118.

8 Hij ging deze jaarrente in 1352 persoonlijk in Parijs ophalen. Zie Clement, *Ontwikkeling*, 119.

zijde van Wenceslas. In 1358 wordt T'Serclaes voor het eerst expliciet als ridder vermeld. Ondanks zijn rol in de Brabantse Successieoorlog (zie verder) blijft T'Serclaes in de jaren nadien wat uit beeld. Clement stipte aan dat hij geen 'mooi baantje' in de hertogelijke hofhouding kreeg.⁹ In Brussel verscheen hij evenmin op het voorplan. Hij werd er voor het eerst schepen in 1365-1366. Pas vanaf de jaren 1370 ging hij een rol spelen op het Brusselse politieke toneel. In 1374 was hij één van de negen Brusselse vertegenwoordigers bij de onderhandelingen tussen de hertogen en de Brabantse steden na de slag van Bäsweiler (1371). Hij werd tot schepen aangesteld in 1372, 1377, 1382 en 1387.¹⁰ Dat is viermaal in vijftien jaar en in feite onwettelijk.¹¹ Het toont aan dat T'Serclaes in die periode een politiek zwaargewicht in Brussel was.

Slechts één enkele veertiende-eeuwse tekst licht ons in over de omstandigheden van het overlijden van Everard T'Serclaes. Minstens een jaar na zijn dood noteerde een klerk in een register van het Sint-Goedelekapittel dat er een som geld aan dat kapittel was betaald omdat de in Brussel overleden T'Serclaes in Ternat (en dus buiten de stad) was begraven.¹² Aangezien daardoor de begrafenisrechten van het Sint-Goedelekapittel werden geschonden, kon zij een belasting opleggen. In de tekst wordt koeltjes meegedeeld dat T'Serclaes werd verwond in Lennik door 'buren' (of eerder: mannen uit de omgeving) van de heer van Gaasbeek en vervolgens naar Brussel werd gebracht, waar hij de sacramenten kreeg toegediend en overleden is.

Bevrijder en martelaar

De zonet gepresenteerde 'feiten' en gebeurtenissen zijn weinig heldhaftig. Geen enkele eigentijdse tekst geeft dus expliciet aan dat Everard T'Serclaes reeds tijdens zijn leven als een held werd gelauwerd. De oudst bekende optekeningen van zijn heldendaden stammen uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, enkele decennia na zijn overlijden. Het is wel mogelijk dat er vroeger reeds een orale traditie bestond, maar die is uiteraard moeilijk te reconstrueren.

Geen enkele eigentijdse tekst geeft expliciet aan dat Everard T'Serclaes reeds tijdens zijn leven als een held werd gelauwerd.

In geschreven vorm vindt men de eerste aanwijzingen terug in de *Cornicke van Brabant* van Hennen van Merchtenen (1415). Een uitvoeriger relaas is te vinden in het zesde boek van de *Brabantsche yeesten* (1432), een tekst die wordt toegeschreven aan Wein van Cotthem. Hennen van Merchtenen en Wein van Cotthem hadden allebei banden met Brussel en het hertogelijk hof.¹³ Opvallend is dat de bespreking van T'Serclaes in beide kronieken in twee delen uiteenvalt: enerzijds zijn rol bij de bevrijding van Brussel in 1356 en anderzijds het verhaal over de aanslag op zijn leven in 1388. Dat zijn trouwens ook de enige gebeurtenissen die in de moderne beeldvorming rond T'Serclaes bewaard zijn gebleven.

De eerste gebeurtenissen kaderen in de Brabantse Successieoorlog. Eind 1355 kreeg het hertogdom Brabant te kampen met een opvolgingsprobleem: hertog Jan III liet bij zijn dood op 5 december enkel dochters na. Er werd afgesproken dat hij zou worden opgevolgd door zijn oudste dochter Johanna, die gehuwd was met Wenceslas van Bohemen, hertog van Luxemburg. Dit was echter

9 Clement, *Ontwikkeling*, 122.

10 Voor een overzicht van T'Serclaes' schepenmandaten, zie A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles* (Brussel 1845) II, 514-516 en R. Laurent & C. Roelandt, *Les échevins de Bruxelles (1154-1500). Leurs sceaux (1239-1500)* (Brussel 2010) I, 51-55 & 302-303. Clement meende verkeerdelijk dat Everard T'Serclaes ook in 1375-1376 schepen van Brussel was (Clement, *Ontwikkeling*, 122).

11 Hertog Jan III van Brabant had in 1334 immers bepaald dat er een verplichte wachttdag van zes jaar tussen twee Brusselse schepenmandaten in acht genomen moest worden.

12 *Item, feria quarta post Pasca LXXXVIII° obiit dominus Evrardus Serclaus apud Bruxellam. Qui fuit lesus apud Leniacum per vicinos domini de Gaesbeke et fuit vectus apud Bruxellam et ibidem habuit sacramenta sua et obiit. Et tunc fuit vectus apud Natke et ibidem sepultus. Van Schey et van Hondeloze fuerunt fidejussores circa quotam capituli. Unde capitulum habuit circa Agathe LXXXVIII° post obitum episcopi Cameracensis XXV franken* (P. Lefèvre, 'La mort et l'inhumation d'Everard T'Serclaes en 1388', *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 23 (1952) 48). De belasting werd pas geïnd na het overlijden van Everards broer Jan, bisschop van Kamerijk in januari 1389. De nota dateert dus van na diens dood. Everard werd begraven in de parochiekerk van Ternat.

13 Hennen van Merchtenen (Merchtem) was gerechtelijk ambtenaar en droeg zijn kroniek op aan hertog Antoon van Brabant. Brusselaar Wein van Cotthem was vanaf 1402 zanger in de hofkapel en werd in 1429 aangesteld als kapelaan van het kasteeltje Drieborren in het Zoniënwoud. De voortzetting van de *Brabantsche yeesten* schreef Wein van Cotthem op verzoek van Peter van der Heiden, stadspensionaris van Brussel (zie R. Sleiderink, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* (Amsterdam 2003) 145-148 & 153-155.

tegen de zin van graaf van Vlaanderen Lodewijk van Male, echtgenoot van Jan III's tweede dochter Margareta. Lodewijk eiste een groter deel van de erfenis op en maakte aanspraken op het hertogdom Brabant. Na een reeks onderhandelingen en schermutselingen viel Lodewijk in augustus 1356 Brabant binnen en bezette onder meer de stad Brussel. Het hertogdom Brabant viel daardoor uit elkaar.

In oktober 1356 konden Johanna en Wenceslas het grootste deel van 'hun' hertogdom heroveren op de Vlamingen. En hier komt Everard T'Serclaes in beeld. Bij Hennen van Merchtenen is zijn rol uiterst summier samengevat.¹⁴ Hennen vermeldt dat acht Brusselse poorters ervoor zorgden dat Johanna en Wenceslas opnieuw naar Brussel konden komen. De Brusselse ridder Everard wordt als enige van de acht expliciet genoemd omdat hij de banier van de Vlaamse graaf op het Brusselse stadhuis verving door de vlag van Johanna en Wenceslas. Nadien deed hij hetzelfde aan de *Sint-Katelijnepoort*, een stadspoort die deel uitmaakte van de eerste stadsomwalling.¹⁵ De Vlaamse vlag werd er door Everard in de stadsgracht geworpen en herinnerde zo, aldus Hennen van Merchtenen, nog jarenlang aan de gebeurtenissen (*daer mennin in al te meste sach ligghen rotten, menech jaer*).

14 G. Gezelle (red.), *Hennen van Merchtenen's Cornicke van Brabant (1414)* (Gent 1896) vers 3426-3441.

15 De (ondertussen verdwenen) *Sint-Katelijnepoort* stond op de huidige Sint-Katelijnestraat, niet ver van het kruispunt met het Sint-Katelijneplein. Stadspoort en -omwalling dateerden uit de dertiende eeuw.

Passage uit de kroniek van Hennen van Merchtenen: in de rechterkolom wordt verteld hoe Everard T'Serclaes de vlag van de Vlaamse graaf neerhaalt en in de gracht werpt (© Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen, cat.nr. B 15828, fol. 106v).

In de *Brabantsche yeesten* wordt meer uitgeweid over de gebeurtenissen in 1356.¹⁶ Daar speelt Everard T'Serclaes daadwerkelijk een bepalende rol in de bevrijding van de stad Brussel. Volgens kroniekschrijver Wein van Cotthem had ridder T'Serclaes de bevrijding strategisch voorbereid. In het grootste geheim bracht hij zijn vele vrienden en verwanten bij elkaar. Samen met hen kwam hij op een nacht aan bij de gracht en de omwallingmuur rond Brussel (lees: de eerste stadsomwalling). Dat was op een plaats die hij goed kende en die volgens Wein van Cotthem nog altijd het *Warmoesbroek* werd genoemd. Zodra T'Serclaes de gracht had bereikt, zette hij ladders tegen de muur en klom er listig overheen. De Vlamingen die aan de kant stonden van graaf Lodewijk merkten er niets van. Vervolgens trok T'Serclaes naar het stadhuis en haalde daar de Vlaamse leeuwenvlag naar beneden en hing de Brabantse vlag in de plaats. De Vlaamse soldaten sloegen op de vlucht toen ze dat bemerkten. Zo kwam er een einde aan de bezetting. Volgens Wein van Cotthem verdiende heer Everard voor altijd lof voor de grote dapperheid die hij uit trouw aan zijn heer vertoonde. Eeuwig en overal zou men hem moeten eren.

16 J.F. Willems en J.H. Bormans (reds.), *De Brabantsche Yeesten of Rymkronyk van Brabant, door Jan de Klerk, van Antwerpen* (Brussel 1839-1843-1869) II, boek VI, kapittel 16, vers 1491-1636.

Vervolgens trok T'Serclaes naar het stadhuis en haalde daar de Vlaamse leeuwenvlag naar beneden en hing de Brabantse vlag in de plaats. De Vlaamse soldaten sloegen op de vlucht toen ze dat bemerkten.

Uiteraard zullen we nooit weten hoe de herovering van de stad Brussel precies is verlopen en welke rol Everard T'Serclaes daarin heeft gespeeld. Daarvoor zijn de kronieken van Hennen van Merchtenen en van Wein van Cotthem te onduidelijk en te subjectief. Vanuit een kritische en nauwkeurige lezing krijgen we echter wel een beter zicht op de groeiende beeldvorming rond T'Serclaes. Zo is hij in de *Brabantsche yeesten* al uitgegroeid tot een ware held. Dat blijkt ook uit de titel van het betreffende kapittel: *Hoe her Everhart tSerclaes de stat van Bruessel weder creegh*. T'Serclaes als middeleeuwse *James Bond*! Toch handelde hij niet alleen. In de kroniek zelf wordt vermeld dat hij vrienden en verwanten om zich heen verzamelde, goed voor een groot aantal manschappen. Historisch onderzoek wees uit dat de confrontatie met de Vlaamse 'bezetter' werd voorbereid en aangekondigd door Diederik van Heinsberg, graaf van Loon en raadsheer van hertogin Johanna, samen met een aantal Limburgse heren. T'Serclaes was hen schijnbaar voor, maar plausibeler is dat zijn actie deel uitmaakte van een breder offensief onder coördinatie van deze graaf van Loon.¹⁷

17 Clement, *Ontwikkeling*, 120-121; Monteyne, *T'Serclaes*, 18.

In vergelijking met de kroniek van Hennen van Merchtenen voegt Wein van Cotthem een nieuwe locatie toe aan het verhaal, namelijk de buurt van het *Warmoesbroek*, net buiten de eerste stadsomwalling. Het was de moerassige omgeving van de huidige Broekstraat, waar in de late middeleeuwen vooral aan groententeelt werd gedaan. De stadsomwalling liep evenwijdig aan de huidige Wolvengracht en Stormstraat, dwars door de gebouwen van het Radissonho-

tel, de Hogeschool-Universiteit Brussel en de Nationale Bank van België. Het is bekend dat de familie T'Serclaes goederen en huizen bezat in het zogenoemde *Etengat*, een steeg in het verlengde van de Bergstraat die iets hoger op de vallei-helling doodliep op de eerste stadsomwalling.¹⁸ Als T'Serclaes effectief de stad is binnengeslopen door over de omwallingmuur te klimmen, dan gebeurde dit wellicht op de plek waar zijn huis stond en die hij – zoals Wein van Cotthem ook al aangaf – dus zeer goed kende.

18 Clement, *Ontwikkeling*, 48.

Fragment uit het zestiende-eeuwse stadsplan van Brussel getekend door Jacob van Deventer, met aanduiding van de Grote Markt (A) met het stadhuis (B) en het huis de Ster (C), het Etengat (D), de Eggloystraat (E), de Stormstraat (F), het Warmoesbroek (G), de eerste stadsomwalling (H) met de Sint-Kathelijnepoort (I), de tweede stadsomwalling (J) met de Vlaamsepoort (K) en de Koudenberg (L) (© Koninklijke Bibliotheek van België).

De tweede reeks van gebeurtenissen die bepalend zijn geweest voor de heldenstatus van Everard T'Serclaes, kadert in een aanslepend conflict tussen de stad Brussel en Sweder van Abcoude, heer van Gaasbeek. Als schepen van Brussel had T'Serclaes er begin 1388 samen met zijn medeschepenen voor gezorgd dat een gebiedsuitbreiding van het land van Gaasbeek was afgewezen door hertogin Johanna. Enkele weken later, op 26 maart 1388, werd T'Serclaes

het slachtoffer van een aanslag. Hennen van Merchtenen deed opnieuw als eerste het verhaal.¹⁹ Hij voegt het in als een kort terzijde bij zijn relaas over de Brabants-Gelderse oorlog die drie jaar na de dood van hertog Wenceslas (†1383) was uitgebroken. Zonder een link te leggen met de gebeurtenissen in 1356 wordt de Brusselse schepen Everard T'Serclaes door Hennen voorgesteld als de broer van bisschop Jan van Kamerijk. De kroniekschrijver zegt dat ridder Everard hard werd aangepakt omwille van de woorden die hij tegen Gaasbeek had aangevoerd in de Raad van Brabant. Op een Witte Donderdag werd hem in Lennik een voet afgehakt en de tong afgesneden. Dat was, volgens Hennen, de reden waarom de Brusselaars 's nachts naar Gaasbeek trokken. De belegering van het kasteel, waar de vrouw van Gaasbeek verbleef, lukte dankzij de steun van andere Brabanders en het kasteel werd volledig verwoest.²⁰

Andermaal bood Wein van Cotthem veel meer details. Hij wijdde niet minder dan drie volledige kapitels aan de belegering van Gaasbeek en de directe aanleiding daartoe.²¹ In het eerste kapittel wijst Van Cotthem erop dat Sweder van Abcoude zich bij zijn vrouw beklaagde over de tegenwerking door de Brusselse schepen T'Serclaes. Deze klachten kwamen ook ter ore van zijn baljuw Melis Utenenghe en zijn bastaardzoon Willem van Kleef, die vervolgens het plan beaamden om T'Serclaes hard aan te pakken. Wein van Cotthem benadrukt keer op keer dat de heer van Gaasbeek daarvoor geen opdracht had gegeven, maar houdt tegelijk de mogelijkheid open dat diens vrouw wel zo iets kan hebben gesuggereerd.

Van Cotthem vertelt vervolgens hoe de nietsvermoedende T'Serclaes op het punt stond van Lennik naar Brussel te reizen. Melis Utenenghe en Willem van Kleef vallen de man aan, daarbij geholpen door enkele knechten. Ze straffen hem door hem een voet af te hakken en hem de tong uit de mond te snijden. Vervolgens laten ze hem voor dood achter op een veld. De lokale bevolking durft hem niet te hulp te snellen uit ontzag voor hun heer Sweder van Abcoude. T'Serclaes wordt uiteindelijk gevonden door Jan van Stalle, landdeken van Halle, en diens klerk Jan Coreman. Ze leggen de zwaargewonde schepen op een kar en brengen hem naar Brussel.

Zo'n drie à vier uur na de middag bereikt het konvooi de Brusselse Grote Markt. Het gerucht was hen al voorafgegaan. Het volk stroomt toe rond de gewonde martelaar. Hertogin Johanna verlaat haar kasteel op de Koudenberg om zelf naar T'Serclaes' toestand te komen peilen. Vanuit het huis *de Ster* op de Grote Markt tracht ze met hem te converseren, maar de gewonde kan zich moeilijk verstaanbaar maken omdat zijn tong is afgesneden. De hertogin probeert de gemoederen van de Brusselaars te bedaren. Tevergeefs. Om vijf uur in de namiddag vertrekt een militaire strafexpeditie richting Gaasbeek. De Brusselaars overnachten in Vlezenbeek. Dat alles gebeurde op Witte Donderdag 1388. Vooraleer hij in het volgende hoofdstuk de belegering en verwoesting van Gaasbeek verhaalt, vertelt Wein van Cotthem dat Everard stierf op de laatste dag van maart, op de dinsdag na Pasen 1388. Hij werd met veel eerbetoon begraven in Ternat.

Voortbouwen aan geschreven beeldvorming

De *Brabantsche yeesten* werden al in de jaren 1440 vertaald en bewerkt in het Latijn door hertogelijk secretaris Emond de Dynter. Diens kroniek werd vervolgens ook in het Frans vertaald door Jean Wauquelin. Hierdoor bereikten Wein van Cotthems uitvoerige passages over T'Serclaes een ruimer publiek en kwamen ze nadien ook terecht in talrijke andere kronieken en documenten. Zo maakt een zeventiende-eeuwse magistraatslijst van Brussel een allusie op

19 Gezelle, *Hennen van Merchtenen's Cornicke*, vers 3606-3634.

De aanslag op Everard T'Serclaes volgens een negentiende-eeuwse interpretatie (overgenomen uit *Excursions et promenades*, Bruxelles, s.d., p. 20).

20 Hier verbloemde Hennen van Merchtenen de realiteit. Het beleg van het kasteel sleepte een maand lang aan en de situatie werd uiteindelijk 'gedeblokkeerd' dankzij een samenspel van militaire dreiging (ondermijning door Luikse mijnwerkers) en onderhandelingen tussen hertogin Johanna en de heer van Gaasbeek. Zie S. Boffa, 'Le différend entre Sweder d'Abcoude et la ville de Bruxelles : la chute du château de Gaasbeek (mars-avril 1388)', in: J.-M. Duvosquel, J. Nazet en A. Vanrie (reds.), *Mélanges André Uyttebroeck, Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et Institutions* (Brussel 1996) 83-104.

21 Willems en Bormans, *Brabantsche Yeesten*, boek VI, kapittel 82-84, vers 9009-9326. Zie ook boek VII, vers 10597-10607, waar wordt geëxpliciteerd dat Melis Utenenghe T'Serclaes de tong afsneed.

T'Serclaes' rol als bevrijder van de stad in 1356.²² Vooral nog is naar de recuperatie van (en aanpassingen aan) zijn levensverhaal in de Nieuwe Tijd nog geen diepgaand onderzoek gevoerd. We mogen er wel vanuit gaan dat T'Serclaes' heldendaden bij het belezen deel van de bevolking bekend bleven.

Voor na 1830 vond er een grote recuperatiefase plaats. T'Serclaes' heldendaden werden door romanschrijvers, historici en stadsbestuur opgepikt tijdens hun zoektocht naar grote figuren uit de vaderlandse en hoofdstedelijke geschiedenis. Vanaf die periode wordt T'Serclaes meer en meer ten tonele gevoerd als verlosser van het vaderland en verdediger van de stad. De Saint-Genois stelt T'Serclaes in 1835 voor als een vergeten held die vereerd moest worden door een dankbaar vaderland.²³ Elders spreekt hij vol lof over T'Serclaes' moed en handelingen als sleutel tot succes én teken van patriottische toewijding.²⁴ Een ander mooi voorbeeld daarvan vormt van Lesbroussart. Hoewel het feitelijk om een historische roman boordevol directe rede en tal van nieuwe personages en fictieve elementen gaat, typeert de didacticus zijn Franstalige werk in de ondertitel als een Brabantse kroniek (*chronique brabançonne*).²⁵

In dezelfde lijn van fictionalisering – maar nu in het Nederlands – werkt Conscience, de man die 'zijn volk leerde lezen'. In 1874 publiceerde hij de tweedelige roman *Everard t'Serclaes. Historische tafereelen uit de XIVe eeuw*. Conscience wil de indruk van historiciteit wekken – hij citeert zelfs uit de *Brabantsche Yeesten* van Wein van Cotthem – maar dat heeft hem er niet van weerhouden om rond T'Serclaes een hele liefdesgeschiedenis te verzinnen die op geen enkele manier terug te voeren is op middeleeuwse bronnen. De Vlaamsgezinde Conscience lijkt het ook moeilijk te hebben met het feit dat de 'verlosser van Brussel' zich *de facto* tegen Vlaanderen had gericht. Hij benadrukt dat het graafschap Vlaanderen in de middeleeuwen nog deel uitmaakte van Frankrijk. De Vlaamse graaf wordt door één van de personages zelfs aangeduid als 'een nederige schoenenlikker van den Franse koning'.²⁶

T'Serclaes stond niet alleen in de belangstelling van romanschrijvers, maar vanzelfsprekend ook van historici en folkloristen.

T'Serclaes stond niet alleen in de belangstelling van romanschrijvers, maar vanzelfsprekend ook van historici en folkloristen. Heldendom en martelaarschap van T'Serclaes sjipten evenzeer in hun teksten door. Dat is het duidelijkst in het dubbelartikel dat Poodt aan Everard T'Serclaes wijdde in de eerste twee jaargangen van *Eigen Schoon. West-Brabantsch Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheidkunde, Folklore en Taalkunde*. Ditmaal is T'Serclaes 'een West-Brabantsche Held' (merk de gelijkenis met de titel van het tijdschrift). Verder in de artikels noemt Poodt hem ook nog 'een der edelste figuren uit de Brabantsche geschiedenis der XIVe eeuw', 'de verlosser der stad Brussel', 'dien grooten vaderlander', 'de schrandere T'Serclaes', 'de gemoedelijke Everaard', 'de roemrijke Everaard T'Serclaes' of zelfs 'het troeltelkind der Brusselaars'.²⁷ Dergelijke *laudatio's* vinden we ook elders terug: de anonieme auteur in het *Journal de la Jeunesse* spreekt van 'le vénérable T'Serclaes' of 'un vieillard vénérable'; bij Jaumot is hij zelfs 'le bon samaritain' en 'un saint laïc'.²⁸

22 *Desen Everaerd veroverde met listen bij nachten de stad Brussel dewelck corts te voren door graef Lodewijck van Vlaenderen was ingenomen. Dit geschiede den 17 Augustus op eenen goensdach 1356* (Archief van de Stad Brussel, Oud Archief, n° 3002).

23 'Parmi ces hommes à qui une patrie reconnaissante eût décerné des couronnes civiles, ou élevé des colonnes, nous mettrons en première ligne Everard t'Serclaes' (de Saint-Genois, 'Notice', 258).

24 'son courage et son activité étaient une sûre garantie du succès qui devait couronner son patriotique dévouement' (ibidem, 258).

25 Ph. Lesbroussart, *Everard T'Serclaes. Chronique Brabançonne* (Luik 1839).

26 H. Conscience, *Everard T'Serclaes, historische tafereelen uit de XIVe eeuw* (Antwerpen 1874) I, 9.

27 Poodt, 'West-Brabantsche held', passim.

28 *Journal de la jeunesse, ouvrage complet d'éducation dédié aux deux sexes, rédigé par toutes les sommités littéraires de l'époque et publié sous la direction d'un ecclésiastique belge* (Brussel 1841) 129 & 130; R. Jaumot, 'Un gisant de bronze de T'Serclaes qui mourut la langue arrachée d'ordre du sire de Gaesbeek', *Revue de Bruxelles*, 33 (1960) X & XI.

De veelvuldige recuperatie van T'Serclaes' levensverhaal heeft ervoor gezorgd dat nieuwe elementen in de verhalen zijn geslopen. Preciezer onderzoek zal moeten uitwijzen wanneer dat precies gebeurde of wie daarvoor verantwoordelijk was, maar in elk geval lijkt het erop dat zulke nieuwe elementen gemakkelijk werden overgenomen en aangedikt. Zo leest en hoort men vaak dat de bevrijding van Brussel gebeurde terwijl het hevig regende.²⁹ Die weersomstandigheden – die niet werden aangehaald in de vijftiende-eeuwse kronieken – geven de gebeurtenissen van 24 oktober 1356 uiteraard een heroïsch karakter.

Ook in het vervolg van het verhaal duiken nieuwigheden op. Volgens Poodt werd T'Serclaes als beloning voor zijn rol in de bevrijding van de stad tot (eerste) schepen voor het leven benoemd.³⁰ Historisch onderzoek toont aan dat dat niet klopt. Dat geldt evenzeer voor het vaak aangehaalde 'feit' dat T'Serclaes in 1356 de Vlaamse vlag van het hoekhuis *de Ster* heeft gehaald en vervangen door de Brabantse banier.³¹ In de *Brabantsche yeesten* wordt echter melding gemaakt van het 'raadhuis' en 'stadhuis'. Daarmee werd het steen *de Meerte* bedoeld, de voorloper van het vijftiende-eeuwse gotische stadhuis dat we thans kennen.³² De verschuiving van T'Serclaes' vlaggenwissel was misschien een handigheidje om de twee verhalen op één plaats (van herinnering) te verenigen. In dat huis liet hij volgens vele auteurs en historici immers ook het leven.³³ Maar ook hier is voorzichtigheid geboden: in de *Brabantsche yeesten* wordt immers alleen vermeld dat hertogin Johanna hem er bezocht op de dag dat hij zwaargewond de stad werd binnengebracht. Over de plek van zijn overlijden, vijf dagen later, wordt met geen woord gerept.

29 Vermeld in onder meer de Saint-Genois, 'Notice', 262; F. Quicke, 'T'Serclaes', *Biographie Nationale*, 25 (1930-1932) 722; Clement, *Ontwikkeling*, 121; Monteyne, *T'Serclaes*, 18; M. Thijs, *Everard T'Serclaes* (Brussel 1977) 3.

30 Vermeld in Poodt, 'West-Brabantsche held', 162.

31 Vermeld in onder meer Poodt, 'West-Brabantsche held', 162; G. Lebouc, *Histoire insolite des rues de Bruxelles* (Brussel 2007) 17; E. Goedleven, *De Grote Markt van Brussel. Centrum van vijf eeuwen geschiedenis* (Tielt 1993) 20; Monteyne, *T'Serclaes*, 17-18; E. Bochart, *Bruxelles ancien et nouveau : dictionnaire historique des rues, places, édifices, promenades, etc.* (Brussel 1853) 527.

32 Clement, *Ontwikkeling*, 121; M. Martens, 'La Maison de l'Etoile au temps d'Everard t'Serclaes', *La Revue de Bruxelles*, 13 (1958) VII-VIII.

33 Vermeld in onder meer Goedleven, *Grote Markt*, 24; Bochart, *Bruxelles ancien et nouveau*, 527; Monteyne, *T'Serclaes*, 26.

Vaak wordt verkeerdelijk verteld en getoond dat Everard T'Serclaes en zijn getrouwen de Vlaamse vlag van het huis *de Ster* haalden (terwijl ze op het stadhuis wapperde), zo ook in de recente strip *Brussel* van N. Van de Walle en J. Martin (© N. Van de Walle en J. Martin – Casterman).

Men heeft zich ook gebogen over de plaats waar de aanslag op T'Serclaes precies plaatsvond. Zo wordt vaak beweerd dat de naam van de Kwadewegenstraat, op de grens van Sint-Martens-Lennik en Vlezenbeek, herinnert aan de aanslag.³⁴ De landelijke Kwadewegenstraat is een zijstraat van de Lenniksebaan, die Lennik met Brussel verbond (en verbindt). T'Serclaes kan er in 1388 dus effectief gepasseerd zijn. Etymologisch gezien houdt het echter geen steek om *Kwadewegen* – voor het eerst geattesteerd in 1609³⁵ – te verbinden met de aanslag op T'Serclaes. Er bestaan in Vlaanderen immers wel meerdere *Kwadewegen* en *Kwadestraten*. Het toponymisch bestanddeel 'kwaad' wijst daarbij op de slechte, erbarmelijke of moeilijk begaanbare staat van de weg (en niet op een 'kwade' gebeurtenis).³⁶

De landelijke Kwadewegenstraat op de grens van Lennik en Vlezenbeek, plaats-delict van de aanslag op T'Serclaes volgens de negentiende-eeuwse overlevering (foto Bram Vannieuwenhuyze).

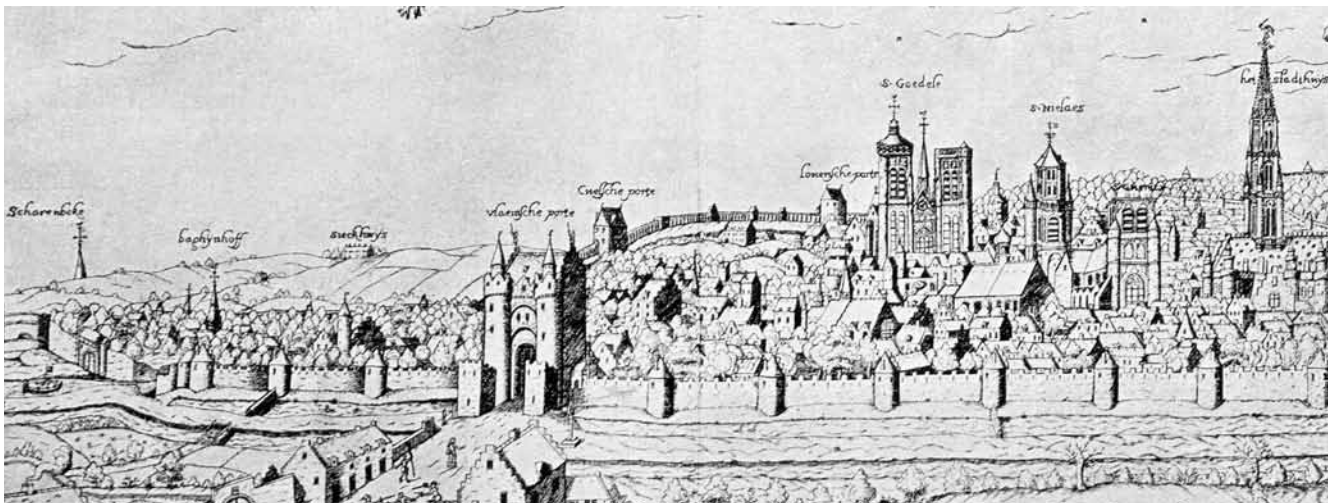
De constructie van *lieux de mémoire*

Als we Hennen van Merchtenen mogen geloven, dan lijkt het erop dat de stadsgracht bij de *Sint-Katelijnepoort*, gelegen op de uitvalsweg richting Vlaanderen, aanvankelijk een *lieu de mémoire* van de gebeurtenissen in 1356 is geweest. Daar rotte de Vlaamse vlag immers nog enige tijd weg.³⁷ Het is de oudst bekende *lieu de mémoire* met betrekking tot de Brusselse bevrijding in oktober 1356. Van Everard T'Serclaes is hier echter geen sprake.

Kort na de Successieoorlog liet het stadsbestuur een nieuwe stadsomwalling bouwen (de zogenoemde tweede stadsomwalling van Brussel), waarbij een nieuwe poort op de uitvalsweg naar Vlaanderen verscheen (*de Vlaamsepoort*).³⁸ Recentere afbeeldingen tonen dat er beelden van een kok en een keukenjongen bovenop de poort stonden. Volgens sommige historici hebben koks en vleeshouwers, gewapend met messen en braadspitten, T'Serclaes meegeholpen bij de bevrijding van de stad.³⁹ Helaas is het ten eerste niet duidelijk of deze beelden reeds in de veertiende eeuw op de poort werden geplaatst.⁴⁰ Ten tweede weten we niet of die beelden effectief op de heldenrol van de koks alluderen (waarover de vijftiende-eeuwse kronieken met geen woord reppen). Als dat toch het geval was, dan is de locatie van de beelden niet toevallig: voor Vlamingen die voortaan naar Brussel reisden, was dit het eerste concrete contact met de stad, een soort 'verwelkomingsbeeld' dat herinnerde aan hun smadelijke nederlaag in oktober 1356. Indien de beelden echter om een andere reden op de poort werden geplaatst, dan hebben we hier te maken met negentiende-eeuwse *Hineininterpretierung*.

- 34 Vermeld in onder meer Wauters, *Histoire*, I, 142; Poodt, 'West-Brabantsche held', 165; Clement, *Ontwikkeling*, 127; Thijs, *Everard T'Serclaes*, 217; Monteyne, *T'Serclaes*, 22.
- 35 B. Roobaert, 'Kwadewegen te Vlezenbeek', *Het oude land van Edingen en omliggende - Het oude land van Gaasbeek*, 34 (2006) 138. Roobaert gaf wel aan dat de weg reeds in het begin vijftiende eeuw bestond, maar naamloos werd vermeld in de passage *aent weechken datter Eect weert gaet* (1406).
- 36 Roobaert, 'Kwadewegen', 139; P. Borremans en J. De Beul, 'Toponymie van Lennik. Sint-Kwintens-Lennik, Eizeringen, Sint-Martens-Lennik, Gaasbeek', *Bijdragen tot de Geschiedenis van Lennik*, 6 (2002) 45.

- 37 *Pro memorie*, in de *Brabantsche yeesten* wordt de *Sint-Katelijnepoort* niet langer expliciet vermeld. Wein van Cothmen zegt dat de vlag aan het stadhuis werd vervangen, net zoals die *van den porten* (lees: van de zeven stadspoorten van de eerste stadsomwalling). Er werden dus in totaal acht vlaggen omgewisseld.
- 38 De *Vlaamsepoort* wordt voor het eerst als 'nieuwe poort' vermeld in 1382; pas in 1405 dook de naam *Vlaamsepoort* zelf op. Zie C. Dickstein-Bernard, 'La construction de l'enceinte bruxelloise de 1357. Essai de chronologie des travaux', *Cahiers bruxellois*, 35 (1995-1996) 115.
- 39 Lesbroussart, *Everard T'Serclaes*, 76; Goedleven, *Grote Markt*, 20. Goedleven vermeldt trouwens dat er om dezelfde reden een beeld van een kok met een braadspit op het bovenste deel van de klokkentoren van het huidige Broodhuis staat.
- 40 De oudste gedetailleerde afbeeldingen van de poort (waarop de beelden effectief zichtbaar zijn) dateren uit de zestiende eeuw.

Fragment uit het zestiende-eeuwse stadszicht op Brussel getekend door Uyttersprot, met centraal de Vlaamsepoort. Op de nok van het dak staan de beelden van koksjongens (© Archief van de Stad Brussel, fonds Iconografie, G-1474).

Gelijkaardige interpretatieproblemen komen we tegen bij de oorsprong van de *lieu de mémoire* op de plek waar T'Serclaes in 1356 de stadsomwalling overkrom. In 1784 werd bij de heropbouw van een herenhuis in de Stormstraat een mysterieuze blauwe steen opgedolven. De steen zelf is intussen spoorloos verdwenen, maar het Latijnse opschrift is wel bekend.⁴¹ De Nederlandse vertaling luidt als volgt: 'De magistraat en het volk van Brussel aan Everard T'Serclaes, die in de nacht van 24 oktober 1356 het vaderland verlost. Vergezeld van 66 gewapende makkers drong hij de stad binnen, rukte het vaandel van de Gentenaars van het stadhuis en, door zijn medestanders geholpen, verjoeg met kracht de vijand en verloste zijn vaderland. Opgericht voor het nageslacht.'⁴² Indien deze steen werkelijk heeft bestaan, dan hebben we hier te maken met de oudst bekende monumentale herinnering aan T'Serclaes in Brussel. De steen stamt zeker niet uit de middeleeuwen, want het Latijn verradt eerder een humanistische stijl.⁴³

41 S.P.Q.B. // Everhardo T'Serclaes Vict. // Patr. Liberat. // Qui IX Kald. Nov. MCCCLVI huc noctu // Cum LXVI Soc. arm. Urb. Invas. Expugn. // Vexill. Primarium Gandav. E. Curia Senat. Dirupit // et // Concertant. Civ. Host. Interruptos // Val. Dep. Pat. Lib. // P.S. (de Saint-Genois, 'Notice', 265)

42 Monteyne, *T'Serclaes*, p. 20.

43 Ibidem, p. 20.

Pas na 1830 zou T'Serclaes' *présence* in het stadscentrum gevoelig toenemen. Op 17 juni 1851 doopte het stadsbestuur de *Pelikaanstraat* om in T'Serclaesstraat.⁴⁴ T'Serclaes' heldenstatus was mogelijk nog niet groot genoeg om hem een brede laan te schenken, want zijn naam werd immers gekoppeld aan een donkere en grauwe achterstraat. Toch was het wellicht geen toeval dat net deze steeg naar T'Serclaes werd vernoemd. Ze ligt namelijk op enkele passen van de plek waar hij in oktober 1356 de stadsmuur overklimde. Zo ontstond dan ook snel het verhaal dat hij via deze bochtige steeg (en dus buiten het zicht van de Vlamingen) naar de Grote Markt liep om er de Vlaamse vlag neer te halen. Ook de aanpalende Stormstraat kwam handig van pas: reeds in de achttiende eeuw meende men dat deze straatnaam herinnerde aan de bestorming van de stad door T'Serclaes en zijn gezellen.⁴⁵ De Franse vertaling van de straat heet trouwens nog steeds *rue d'Assaut* (letterlijk: Bestormingstraat). De werkelijkheid is minder prozaïsch. De namen van de Stormstraat en de T'Serclaesstraat (in de middeleeuwen *Eggloystraat* genoemd) verwijzen naar de bezittingen van de laatmiddeleeuwse Brusselse families Storm en Eggloy.⁴⁶ Of T'Serclaes effectief langs deze straten naar de Grote Markt is gelopen, zal nooit bewezen kunnen worden.

De T'Serclaesstraat, een groezelige steeg in hartje Brussel (foto Karen Vannieuwenhuyze).

In, op en naast het Brusselse stadhuis vinden we de dichtste concentratie verwijzingen naar T'Serclaes terug. Boven de Leeuwentrap aan de marktzijde vinden we een kapiteel dat de aanslag op de schepen uitbeeldt. Het werd

gerealiseerd in 1866 op advies van de bekende Franse neogotische architect Viollet-le-Duc. De beperkte ruimte stond niet toe om het correcte verhaal weer te geven: T'Serclaes krijgt 'eenvoudigweg' een dolk in het hart gepland, terwijl hij van zijn paard wordt getrokken. Van voet en tong is geen sprake. Binnenin het stadhuis staat T'Serclaes afgebeeld op de plafondschilderingen van de Lalaing die de negentiende-eeuwse eretrap in de achtervleugel aan de Vruuntstraat sieren. De schilderijen vormen een geheel met als hoofdthema de *pax civitas*, waarmee de liberalen hun politieke visie op de stad historisch trachten te onderbouwen.⁴⁷ Ten slotte is het wel opmerkelijk dat er voor T'Serclaes geen plaats was tussen de negentiende-eeuwse standbeelden op de buitengevels van het stadhuis. Vaak hoort men dat dat wel het geval is, maar dit klopt niet. Het beeld tussen de ramen van de eerste en tweede verdieping aan de Karel Bulsstraat is dat van een latere Everard T'Serclaes, die in 1466 burgemeester en in 1465 en 1471 schepen van Brussel was.⁴⁸

In, op en naast het Brusselse stadhuis vinden we de dichtste concentratie verwijzingen naar T'Serclaes terug.

Toch kreeg de held zijn plaats in de Karel Bulsstraat. Eind negentiende eeuw werden de diverse aspecten rond T'Serclaes' heldenstatus in één monument samengevat. In 1898 vroeg het Brusselse stadsbestuur beeldhouwer Julien Dillens om een monument te ontwerpen ter ere van de veertiende-eeuwse stadsheld en martelaar. Het grote bas-reliëf met centraal de ziertogende T'Serclaes op z'n sterfbed, werd in het 'uitgeholde' huis *de Ster* op de Grote

- 44 Administratieve vereenvoudiging lag aan de basis van deze naamswijziging: Brusselcentrum beschikte namelijk over twee *Pelikaanstraten* (Bochart, *Bruxelles ancien et nouveau*, 527; J. d'Osta, *Dictionnaire historique et anecdotique des rues de Bruxelles* (Brussel 1986) 332).
- 45 Lebouc, *Histoire insolite*, 17 & 35. d'Osta, auteur van het Brussels straatnaamwoordenboek, trok deze etymologische uitleg in twijfel, maar hechtte al even weinig geloof aan het feit dat de straat z'n naam te danken had aan de middeleeuwse familie Storm (d'Osta, *Dictionnaire*, 27).
- 46 B. Vannieuwenhuyze, *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (Gent 2008) bijlage 2, lemma's Stormstraat en Egglostraat.
- 47 Met dank aan Roel Jacobs (*Scarlaken*) voor de mededelingen.
- 48 M. Goedee, *De standbeelden van het Brusselse stadhuis* (Brussel 1985) 103. Everard T'Serclaes was zoon van Wenceslas T'Serclaes en kleinzoon van 'onze' Brusselse held.

Kapiteel boven de Leeuwentrap van het Brusselse stadhuis, met afbeelding van de aanslag op Everard T'Serclaes (foto Karen Vannieuwenhuyze).

Markt geplaatst en ingewijd in 1902. De locatie van het monument is uiteraard niet toevallig. Sinds de negentiende eeuw wordt het huis *de Ster* immers aan T'Serclaes' heldendaden én martelaarschap gekoppeld. Boven het beeld vindt men episoden uit de strijd tussen Brussel en Gaasbeek terug, onder meer de afbeelding van een Brusselse vrouw met een mand vol kippen, een allusie op het verhaal van de *kiekefretters*. Het T'Serclaesbeeld is in elk geval de bekendste *lieu de mémoire* voor de middeleeuwse *urban hero*. Elke Brusselaar, elk kind dat op schoolreis naar de hoofdstad komt, elke toerist die de Grote Markt bezoekt, kent het. Er wordt dan telkens duchtig over de arm van de Brusselse held gewreven. Het effect daarvan varieert al naargelang de bron.⁴⁹

49 Het gebruik is wellicht ontstaan in het Interbellum; hypothesen en duiding vindt men bij R. Jacobs, *Een geschiedenis van Brussel* (Tielt 2004), 88-92; Monteyne, *T'Serclaes*, 26-28; G. Van Istendael, *Arm Brussel* (Amsterdam – Antwerpen 1992) 15-16.

Het T'Serclaesbeeld is in elk geval de bekendste *lieu de mémoire* voor de middeleeuwse *urban hero*. Elke Brusselaar, elk kind dat op schoolreis naar de hoofdstad komt, elke toerist die de Grote Markt bezoekt, kent het.

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd ook de andere *lieu de mémoire* van Brussel-centrum uitgebreid. Dat gebeurde onder impuls van de Brusselse politicus André Monteyne, tevens werknemer van de Kredietbank. In 1982 besliste deze bankinstelling om haar administratieve en commerciële diensten in een nieuw gebouw op de Warmoesberg onder te brengen. Het T'Serclaesgebouw was geboren. Vanaf 1 mei was het officieel in gebruik door de Kredietbank; in 2009 werd het door de Hogeschool-Universiteit Brussel aangekocht. In 1987 publiceerde Monteyne tevens een boek over de familie T'Serclaes, niet alleen ter gelegenheid van de opening van het T'Serclaesgebouw, maar wellicht ook ter voorbereiding van festiviteiten naar aanleiding van de zeshonderste verjaardag van T'Serclaes' dood.⁵⁰ Op 4 juni 1989 werd boven de ingang van het T'Serclaesgebouw ten slotte een bas-reliëf met scènes uit het leven van de held ingehuldigd. Beeldhouwer Tom Frantzen toont daarop T'Serclaes centraal als stadsbestuurder.⁵¹ Op de achtergrond,

50 Deze festiviteiten worden aangekondigd in het boek (Monteyne, *T'Serclaes*, 28), maar het is ons onbekend of deze wel degelijk hebben plaatsgegrepen.

51 Voor het werk van de Brusselse beeldhouwer Tom Frantzen – waarvan veel beelden in de Brusselse straten – verwijzen we graag naar diens website: www.tomfrantzen.be.

Het bas-reliëf van beeldhouwer Frantzen met scènes uit het leven van Everard T'Serclaes siert de ingang van het T'Serclaesgebouw (foto Karen Vannieuwenhuyze).

uiterst links, klimt T'Serclaes over de Brusselse stadsomwalling, terwijl de aanslag in het midden wordt uitgebeeld. Uiterst rechts wordt getoond hoe de zwaargewonde T'Serclaes temidden van de menigte op de Grote Markt wordt neergelegd.

Signaleren we tot slot dat er voor zover bekend geen *lieux de mémoire* buiten Brussel bestaan. In Ternat, waar zich T'Serclaes' kasteel Kruikenburg en zijn voormalige graf in de Sint-Gertrudiskerk bevinden, vindt men geen directe verwijzingen naar de Brusselse held.⁵² Dat geldt al evenzeer voor de landelijke Kwadewegenstraat in Vlezenbeek. Hier wordt de herinnering mondeling en schriftelijk doorgegeven.⁵³ Indien men geen tastbare *lieux de mémoire* heeft, dan construeert men ze eenvoudigweg op papier.⁵⁴

- 52 Een grafmonument is niet terug te vinden. Volgens Monteyne is dit te 'danken' aan de zestiende-eeuwse iconoclasten die Ternat wellicht niet gespaard hebben. Bovendien viel de kerk ook nog eens aan de vlammen ten prooi in 1693 (Monteyne, *T'Serclaes*, 26). Het kasteel Kruikenburg bestaat nog, maar is in de loop der eeuwen van een middel-eeuws kasteel omgebouwd tot een classicistische residentie. Volgens de 19de-eeuwse historici Saint-Genois en Wauters hingen er wel verschillende portretten van T'Serclaes in het kasteel.
- 53 Ik herinner me dat er tijdens een klasuitstap met de lagere school in Kwadewegen werd gestopt en dat het verhaal van de aanslag werd verteld (herinnering van Bram Vannieuwenhuyze).
- 54 Typerend is dit citaat van De Gronckel: 'Nergens heeft de historie de plaats nauwkeurig aangeduyd alwaer die wandaed is voorgefallen. Doch schynt het my geenzins twyffelachtig te zyn, of het is geweest in de nabyheyd van Dry Kruysen, tegen St.-Martens-Lennick' (F.J. De Gronckel, *'t Payottenland, gelyk het van oudtyds gestaen en gelegen is* (Gent 1845) 63-64). De Gronckel lokaliseerde de aanslag dus op de plek *Drie Kruisen* in Sint-Martens-Lennik, maar ook daarvoor zijn er geen historische aanwijzingen.

Besluit

De herinnering aan Everard T'Serclaes is nog steeds levendig en tastbaar aanwezig. Ondanks de diversiteit van de herinneringspraktijk, bestaan er een aantal duidelijke parallellen. Opvallend is dat enkel zijn heldendaden, zoals ze voor het eerst werden opgetekend in de eerste helft van de vijftiende eeuw, worden doorgegeven. De harde (en verifieerbare) feiten over T'Serclaes zijn amper bekend, terwijl de (oncontroleerbare) verhalen over de bevrijding van Brussel in oktober 1356 en de aanslag in maart 1388 in geuren en kleuren worden doorverteld en uitgebeeld. Voor de historische figuur is er dus amper interesse, voor de held T'Serclaes des te meer.

In wezen zitten we dus met twee 'T'Serclaesen', de historische figuur en de held. Of T'Serclaes de aan hem toegeschreven heldendaden ooit werkelijk heeft verricht, zullen we bij gebrek aan 'objectieve' bronnen wellicht nooit te weten komen. Die vraag is naar onze mening trouwens niet zo relevant. Veel belangrijker is de vraag waarom men er na zijn dood een held van heeft gemaakt en men T'Serclaes op die manier blijft herinneren. Dat laatste is wellicht te danken aan enkele belangrijke stappen: de opname van het verhaal in de Brabantse kronieken van de vijftiende eeuw, de hoofdrol in de roman van de bekendste negentiende-eeuwse 'Vlaamse' romancier en de inplanting van een emblematisch monument in het hart van de stad. Deze drie recuperaties hebben ongetwijfeld een zeer sterke invloed uitgeoefend en andere recuperaties aangemoedigd.

De vraag waarom T'Serclaes nu precies een held is geworden (en waarom men hem zo blijft portretteren), is veel moeilijker te beantwoorden. De motieven van de 'recuperatoren' blijven meestal onuitgesproken en lopen bovendien uiteen. Verder onderzoek is hier noodzakelijk. Verheerlijking en propaganda van het eigen of toegeëigende verleden spelen uiteraard een belangrijke rol, maar in deze casus vinden we ook politieke of culturele aspiraties, literaire vrijheden en stedenbouwkundig beleid als motieven terug. In functie daarvan werden T'Serclaes' heldendaden door de tijd heen aangepast, omgevormd en aangedikt. Verscheidene nieuwe elementen slopen in de verhalen, om diverse redenen: heroïsering van het (eigen) verleden, legitimatie van de eigen identiteit, toevoeging van religieuze connotaties, geografische precisering, belang voor de vaderlandse geschiedenis, artistieke vrijheid, enzovoort. Hedendaagse (cultuur)historici en kunstenaars hebben daardoor de keuze uit een ruim aanbod verhaalelementen om de herinnering aan de Brusselse stadsheld levendig te houden.

Beredeneerde bibliografie

Over Everard T'Serclaes is al heel wat neergepend, dat is ondertussen wel duidelijk. We beperken ons hier tot een chronologische lijst van de belangrijkste publicaties die enkel over Everard T'Serclaes handelen.

- J. de Saint-Genois, 'Notice sur Everard t'Serclaes', *Messenger des Sciences et des Arts de la Belgique ou Nouvelles Archives historiques, littéraires et scientifiques*, 2 (1835) 258-270.
- Ph. Lesbroussart, *Everard T'Serclaes. Chronique Brabançonne* (Luik 1839).
- H. Conscience, *Everard T'Serclaes, historische tafereelen uit de XIVe eeuw* (Antwerpen 1874); van deze roman bestaat ook een stripbewerking door R. Clément, voor het eerst verschenen in 1955-1956 in *De Volksmacht*.
- A. Boghaert-Vache, *Everard T'Serclaes* (Brussel 1894).
- Th. Poodt, 'Een West-Brabantsche held : Everaard 't Serclaes', *Eigen Schoon*, 1 (1911) 161-165; 2 (1912) 19-22.
- F. Quicke, 'T'Serclaes (Everard) ', *Biographie Nationale*, 25 (1930-1932) 721-725.
- P. Lefèvre, 'La mort et l'inhumation d'Everard T'Serclaes en 1388', *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 23 (1952) 47-48.
- R. Clement, *De Ontwikkeling van de Familie T'Serclaes gedurende de XIVe eeuw* (Leuven 1959).
- R. Jaumot, 'Un gisant de bronze de T'Serclaes qui mourut la langue arrachée d'ordre du sire de Gaesbeek', *Revue de Bruxelles*, 33 (1960) IX-XI.
- F. Weemaels, 'Een veel bewonderd monument op de Grote Markt te Brussel. Everhard Tserclaes, burger uit Brussel', *Brabant* (1964), 10, 2-4.
- M. Thijs, *Everard T'Serclaes* (Brussel 1977) (ook verschenen in *De Brabantse Folklore*, 214 (1977) 207-238).
- A. Monteyne, *T'Serclaes. Een Brusselse familie* (Brussel 1987) (bestaat ook in Franstalige versie).
- Th. Poodt, *Roemrijk leven en dramatisch einde van Everaard T'Serclaes, Sire van Wambeek, Bodegem en Ternath: 1320-1388* (Ternat 1987).
- R. Jacobs, 'Drie Brusselse legenden. 2. Everard T' Serclaes, de bevrijder van de stad', *Brabant* (1993), 4, 22-31.

Biografie

Remco Sleiderink (*1968) is hoofddocent oudere Nederlandse literatuur en decaan van de faculteit Taal & Letteren van de Hogeschool-Universiteit Brussel (zijn kantoor bevindt zich in het gebouw T'Serclaes op de Warmoesberg). Zijn onderzoek situeert zich op het breukvlak van politiek en literatuur met bijzondere aandacht voor het literaire leven in Brussel.

Contactgegevens:

Remco Sleiderink
HUB, Faculteit Taal & Letteren
Warmoesberg 26
1000 Brussel
tel: 02 609 3712
remco.sleiderink@hubrussel.be

Bram Vannieuwenhuyze (*1980) is als doctor-assistent verbonden aan de Onderzoeksgroep Middeleeuwen van de KU Leuven (www.arts.kuleuven.be/medievalhistory). Zijn onderzoek focust op de stadsontwikkeling en ruimtelijke morfologie van de middeleeuwse en vroegmoderne steden in de Lage Landen en Brussel in het bijzonder. Daarnaast is hij mede-oprichter van de vereniging *Caldenberga*, die zich toelegt op de publieksvriendelijke ontsluiting van wetenschappelijk onderzoek over het verleden en heden van Brussel (www.caldenberga.be).

Contactgegevens:

Bram Vannieuwenhuyze
Onderzoeksgroep Middeleeuwen
Katholieke Universiteit Leuven
Blijde Inkomststraat 21 bus 3307
3000 Leuven
tel: 016 32 50 17
Bram.Vannieuwenhuyze@arts.kuleuven.be

**Straatnaambord,
verwijzend naar
Armand Meys.**

Weerstander 1940-1945.

Alleen nog maar een straatnaam?

Verzetshelden in de Wilselse herinneringspolitiek

Marnix Beyen

Indien tussen Wijgmaal en Wilsese niet de Dijle stroomde, dan zou men de twee meest noordelijke deelgemeenten van Leuven nauwelijks van elkaar kunnen onderscheiden. De bebouwde kommen van de twee dorpen vloeien naadloos in elkaar over, en vormen samen een vrij uitgestrekte, door landbouwgronden omzoomde suburbane ruimte. Binnen deze ruimte speelt het Kanaal Leuven-Mechelen zowel een scheidende als een verbindende rol. Het doorklieft Wilsese, waarvan de twee parochies, Sint-Martinus of Dorp (ten oosten van het Kanaal) en Sint-Agatha of Putkapel (ten westen van het Kanaal), zich tot relatief autonome entiteiten hebben ontwikkeld. Maar tegelijk heeft het zowel in beide Wilsese als in Wijgmaal (waarvan het Kanaal de oostgrens vormt) een sterke industriële activiteit doen ontstaan. De felblauwe straatnaamborden geven aan dat men zich in dit hele gebied op Leuvens grondgebied bevindt.

Wie echter de moeite neemt de straatnaamborden ook effectief te lezen, wordt zich al snel bewust van een merkwaardig verschil. De straatnamen in de Wijgmaalse dorpskern lezen als een pantheon van de pioniers die deze gemeente tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw gestalte hebben gegeven. Vanzelfsprekend is er een laan genoemd naar Edouard Remy, de paternalistische ondernemer die vanaf 1855 een oude watermolen omvormde tot een graan- en rijstverwerkend bedrijf en daarmee een onooglijk gehucht deed uitgroeien tot een industriële gemeente.¹ Maar ook de eerste onderwijzer, de eerste pastoor en de patroonheilige van het dorp – respectievelijk Henricus Wittebols, pastoor Bellon en Sint-Hadrianus – werden vereeuwigd met een straatnaam. Notabelen uit de recentere geschiedenis van het dorp daarentegen kregen nauwelijks een plaats in het straatbeeld. Een uitzondering wordt gevormd door de dorpsdichter en onderwijzer Remy Alloing (1883-1953), maar die moet zich tevreden stellen met een verhard fiets- en wandelpad. De enige niet-notabele figuren uit het Wijgmaalse verleden wier naam in leven wordt gehouden op straatnaamborden, briefomslagen en administratieve papieren, zijn de broers Maurits en Karel Tasset. Zij stierven allebei op 13 juni 1916 als soldaat aan het front in Ramskapelle. Een cultus zoals die rond de Gebroeders Van Raemdonck was hen niet gegund, maar de centraal in Wijgmaal gelegen Zeepstraat werd kort na de Eerste Wereldoorlog wel omgedoopt in de Gebroeders Tassetstraat.

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog wordt uitsluitend in de Acht-Meistraat levendig gehouden – een naam zonder enige lokale specificiteit. Uitgerekend in dat verband is de toestand in Wilsese radicaal verschillend. Wie de brug van Wijgmaal naar Wilsese oversteekt, komt meteen in de Weggevoerdenstraat terecht. Ook deze naam heeft geen specifiek lokale relevantie, en kan zowel de gedeporteerden van de Eerste als die van de Tweede Wereldoorlog betreffen. Strikt genomen geldt hetzelfde voor de Politieke-Gevangenenlaan en de Oudstrijderslaan, die elders in het dorp te vinden zijn. Zeer expliciet zijn daarentegen de acht straatnaamborden die de vermelding 'Weerstander 1940 -1945' bevatten: de Jan Van Avondtstraat, de Louis Woutersstraat, de Henri Elsenwijk, de Armand Meyswijk, de Alfons Fierensstraat, de kolonel Bégaultlaan, de Albert Woutersstraat en de André Emondstraat. Dat het om concrete Wilselse verzetsstrijders uit de Tweede Wereldoorlog gaat, wordt daarbij niet vermeld, maar het is wel meteen duidelijk dat de namen niet tot een nationaal verzetspatrimonium behoren.

Deze eenvoudige vaststelling wekt een aantal vragen op die in de eerste plaats de lokaal geïnteresseerde historicus of historica kunnen interesseren: wie waren de jongens die achter deze straatnamen schuilgaan? Op basis van welke daden hebben zij een straatnaam verdiend? En sinds wanneer is er een straat naar hen vernoemd? Deze verwondering roept echter haast automatisch een reeks andere vragen met een ruimere historische relevantie op: is Wilsese met deze hoge concentratie aan 'verzetstraatnamen' uitzonderlijk, of past de situatie in dit dorp in een algemener patroon (en is Wijgmaal dan de uitzondering?). Welke mechanismen verklaren dat sommige gemeenten wél hun verzetsstrijders (die ook in deze bijdrage soms met een belgicisme 'weerstanders' zullen worden genoemd) uit de Tweede Wereldoorlog met een straatnaam hebben willen eren – en andere niet? Al deze vragen werpen een licht op de poging van lokale gemeenschappen om een collectieve herinnering te creëren, maar meteen ook op de grenzen ervan. Hebben de straatnaamborden ervoor gezorgd dat de verzetshelden in kwestie effectief nog een betekenis hebben voor de actuele bewoners van Wilsese, of geldt dat alleen nog in beperkte kringen?

In deze bijdrage zal ik niet trachten een definitief antwoord te geven op deze vragen. Door verslag uit te brengen van het kleine, voorlopig onafgewerkte onderzoekje dat ikzelf heb gevoerd, probeer ik wel duidelijk te maken dat 'heemkundige sensaties' het historisch onderzoek kunnen verrijken en verdiepen – en dat het derhalve voor historici en historicae belangrijk is zich voor dergelijke sensaties open te stellen. Omgekeerd hoop ik ook aan te tonen dat heemkundig werk gebaat kan zijn bij het hanteren van historische vraagstellingen en onderzoeksmethoden. Deze bijdrage kan derhalve worden gelezen als een oproep tot een intense kruisbestuiving – al dan niet door concrete samenwerking – tussen historici en heemkundigen.

Wie waren de jongens die achter deze straatnamen schuilgaan? Op basis van welke daden hebben zij een straatnaam verdiend?

- 1 Voor die geschiedenis, zie onder andere: Jacques Berckmans e.a., *Van Wicmale tot Wijgmaal. Vroeger en nu in woord en beeld* (Wijgmaal 2002).

Een catalogoog van helden

De vragen die door de straatnaamborden worden opgeroepen, krijgen alvast een gedeeltelijk antwoord in een ander onderdeel van het Wilselse materiële erfgoed: de oorlogsmonumenten. Ook op dit vlak is het onderscheid tussen Wilsese en Wijgmaal opmerkelijk. In Wijgmaal staat vlak voor de kerk weliswaar een klassiek oorlogsmonument (met als opschrift 'Wijgmael aan zijne helden'), maar daarop worden enkel de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog vermeld. Wilsese daarentegen huisvest twee grote oorlogsmonumenten. Eén ervan be-

Oorlogsmonument aan de Sint-Martinuskerk in Wilsese.

vindt zich vlak voor de Sint-Martinuskerk (op de plaats waar de eerder genoemde Albert Woutersstraat vertrekt) en is uitsluitend gewijd aan de herinnering van de Tweede Wereldoorlog. Het monument bestaat uit een lange, door twee zuilen geflankeerde muur waarvan het middelste gedeelte verhoogd is met een fronton. Dat middelste gedeelte bevat de afbeelding van een christushoofd en de vermelding '1940-1945. Gemeente Wilsele'. Links van dit middengedeelte (vanuit het perspectief van de toeschouwer) staan de namen gegrift van de geallieerde soldaten die op het grondgebied van Wilsele vielen, rechts die van de Wilselse burgerslachtoffers. De met een straatnaam vereeuwigde verzetsstrijders zijn er niet op terug te vinden.

Oorlogsmonument in Wilsele-Putkapel.

Het andere monument staat op de hoek van een gemeenschapsschool die vlak naast het Wilselse gemeentehuis (op het grondgebied van de parochie Putkapel) is gebouwd. Het bestaat uit een strak achthoekig prisma in baksteen, dat omgeven is door een lage muur. Het opschrift op de zijde die naar de ingang is gekeerd, luidt: 'Aan onze helden, 1914-1918/1940-1945'. Dit monument moet met andere woorden de herinneringen aan de twee wereldoorlogen vereeuwigen. Is het dan een van die talloze monumenten die kort na de Eerste Wereldoorlog zijn opgericht en waaraan nadien de Tweede Wereldoorlog is toegevoegd? De modernistische stijl van het monument lijkt deze these al meteen te tegen te spreken, en het opschrift bevestigt dit: 'Deze zuil werd opgericht door de bevolking van Wilsele en ingehuldigd op 28 augustus 1948'. Het betreft, met andere woorden, een monument van de Tweede Wereldoorlog dat de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog retrospectief heeft opgenomen in zijn huldebetoon. Eén zijde van het monument vermeldt alle soldaten die gesneuveld zijn tijdens de Eerste Wereldoorlog, twee andere zijden bevatten geen namen, maar

stellen respectievelijk de burgerslachtoffers en de opgeëiste arbeiders uit beide oorlogen centraal. De laatste twee zijden van het monument zijn expliciet gewijd aan de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog: zij bevatten respectievelijk een lijst met vijf gesneuvelde soldaten (gestorven 'op 't eereveld') en van acht weerstanders die 'de Heldendood in Duitse concentratiekampen' stierven, en van wie het voorbeeld 'diep in ons ziel staat [...] geplant'.

Indien we de acht weerstanders op het oorlogsmonument vergelijken met de verzetsstrijders die een straatnaambord hebben gekregen, dan valt op dat slechts zeven namen uit beide lijsten identiek zijn. Meer bepaald ontbreekt Albert Wouters op de lijst met weerstanders op het monument. Bij nader inzien blijkt hij wel te zijn opgenomen op de lijst met gesneuvelde soldaten. Omgekeerd zien we op het monument de naam Jules Persoons tussen de weerstanders staan, terwijl we hem niet als zodanig hadden ontdekt tussen de straatnamen. Nochtans is er wel degelijk een Wilselse straat naar Jules Persoons genoemd, maar deze bevat nergens de vermelding 'weerstander'.

Dankzij het monument weten we intussen al iets meer over de mensen achter de straatnamen, maar zijn er ook enkele twijfels gerezen. We weten eerst en vooral dat het effectief om 'onze helden', met andere woorden om Wilselse figuren gaat. Ten tweede is het duidelijk geworden dat alle met een straatnaam bedachte helden tijdens de oorlog zijn gestorven. De heldendood, op het veld van eer of in een concentratiekamp, was blijkbaar een voorwaarde om op deze manier te worden vereeuwigd. Ten derde heb ik door de studie van het monument een negende verzetsstrijder kunnen identificeren – Jules Persoons – die met een straatnaam is bedacht. Anderzijds heeft deze studie het verzetsstatuut van Albert Wouters op de helling geplaatst: was het nu een weerstander, of een gesneuvelde soldaat uit het reguliere leger? En indien dat laatste het geval was, waarom hebben die vijf andere militaire slachtoffers dan geen straatnaam gekregen?

De heldendood, op het veld van eer of in een concentratiekamp, was blijkbaar een voorwaarde om op deze manier te worden vereeuwigd.

Op die laatste vragen kan een antwoord worden gevonden in de schaarse literatuur die voorhanden is. De enige van de vermelde figuren wiens verhaal te boek is gesteld, blijkt uitgerekend Albert Wouters te zijn. Al in 1945 verscheen anoniem een werkje dat de Gentse winkelier Albert Singelyn aan diens levenswerk had gewijd, en meer dan een halve eeuw later vertelde Marc Verschooris zijn wederwaardigheden opnieuw.² Beide publicaties maken duidelijk waarom Wouters tegelijk als soldaat en als weerstander kon worden geëerd. Hij had kort gediend in het officiële Belgische leger, maar was al vroeg tijdens de bezetting naar Frankrijk uitgeweken en via omzwervingen in Engeland terechtgekomen. Daar was hij vanaf 1943 actief geworden als marconist bij het Geheim Belgisch Leger. Nadat hij opnieuw in België was gedropt, had hij vanuit Gent de resultaten van sabotageacties doorgeseind naar de Engelse basis van die organisatie.

2 *Voor zijn land*, s.l., 1945; Marc Verschooris, *Wachten op de maan van mei. Albert Mélot en Albert Wouters. Londen 1943-Gent 1944* (Gent 2000).

Kort voor de bevrijding was hij echter nabij het Oost-Vlaamse Bachte-Maria-Leerne neergeschoten door een Duitse patrouille. Wouters was, met andere woorden, niet als regulier soldaat gestorven, maar als lid van een verzetsgroep. Want al ontving het Geheim Leger opdrachten van de Belgische regering, al was het militair georganiseerd en kende het militaire rangen toe, toch was het in de eerste plaats een gewapende verzetsorganisatie.

In een heel beknopte vorm is Wouters' verhaal terug te vinden in Kathia Glabekes recente boek over de Leuvense straatnamen. Ook zij klasseert hem onder de 'Wilselenaren die in dienst van het leger aan de bevrijding meewerkten en omkwamen', en neemt hem dus niet op in haar lijstje van zeven Wilselse burger-weerstanders 'die opgepakt werden en meestal in een concentratiekamp stierven, soms na een gevangenschap van bijna twee jaar'.³ Dat lijstje helpt ons verder in die mate dat het ook de plaats en datum van overlijden van deze verzetstrijders vermeldt. Maar het creëert meteen een nieuwe verwarring, aangezien er twee personen in ontbreken die een straatnaam hebben gekregen en op het oorlogsmonument als weerstander vermeld staan. André Emond wordt wel afzonderlijk door Glabeke vernoemd, maar zij is blijkbaar terughoudend hem als weerstander voor te stellen. Ze vermeldt alleen dat hij ook werd opgepakt, en op 8 december 1944 overleed in het kamp van Dora. Van Kolonel Bégault maakte ze zelfs helemaal geen gewag. Waarom Bégault en Emond niet in Glabekes lijstje zijn opgenomen, wordt onrechtstreeks misschien duidelijk gemaakt in de studie die Anfried Hueber en Ghislain Debecker intussen alweer meer dan veertig jaar geleden aan de geschiedenis van Wilselse wijden. De zeven door Glabeke genoemde burgers-weerstanders verschijnen in dat werk als leden van de Witte Brigade. Van kolonel Bégault en André Emond wordt uitsluitend aangeduid dat zij in concentratiekampen zijn gestorven, en Albert Wouters staat vermeld onder zes Wilselse soldaten die tijdens gevechten het leven lieten.⁴ In deze literatuur wordt dus blijkbaar een gewoonte voortgezet die al tijdens de bezetting was ontstaan, namelijk om 'de weerstand' en de Witte Brigade als synoniemen te zien. De straatnaamgevers lijken daarentegen een ruimere definitie van het begrip 'weerstand' te hebben gehanteerd.

Ruimer, maar op een andere manier misschien ook beperkter. Minstens zo opmerkelijk als de afwezigheid in Glabekes lijst van burger-weerstanders, is immers de aanwezigheid van een persoon die ik noch via de straatnaamborden noch via het oorlogsmonument had geïdentificeerd. Het gaat om pastoor Willem Karel Legrand, van wie Glabeke vermeldt dat hij op 7 december 1943 in Néchin was overleden, 'twee maanden nadat hij in Breendonk vastgezet had' en vervolgens uit zijn bisdom was verbannen. Meteen is ook een mogelijke oorzaak aangeduid voor Legrands afwezigheid op het oorlogsmonument: hoewel hij door Hueber en Debecker wel degelijk als lid van de Witte Brigade wordt vermeld, is hij niet in een concentratiekamp overleden en beantwoordt hij dus niet aan het criterium van de heldendood. Is het om die reden dat hij op 'zijn' straatnaamborden niet als 'weerstander 1940-1945' wordt afgeschilderd, maar uitsluitend als 'pastoor van de Sint-Martinusparochie, 1932-1943'? Wie met open oog door deze straat wandelt, wordt echter wel heel nadrukkelijk aan Legrands oorlogsactiviteiten herinnerd. Halfweg de straat is door 'de dankbare gemeente Wilselse' in 1950 een herinneringsplaat aangebracht met een portret van Legrand en met de vermelding dat deze een 'moedig weerstander' was geweest die was 'aangehouden door de vijand na laf verraad'. Het lijkt alsof men door deze individuele gedenkplaat Legrands afwezigheid op het twee jaar eerder ingehuldigde oorlogsmonument heeft willen compenseren. In elk geval is na de toevoeging van Legrand het aantal met een straatnaam vereerde Wilselse verzetstrijders opgevoerd tot tien.

3 Kathia Glabeke, *Wat leert de straat? Leuvense straatnamen toegelicht*, Leuven (Peeters 2011) 96.

4 A. Hueber en Gh. K. De Becker, *Geschiedenis van Wilselse: zijn opkomst en ontwikkeling*, 110, n.9.

Straatnaambord, verwijzend naar pastoor Legrand (pastoor Wilselse St. Martinus van 1932-1943).

Een actieve herinneringspolitiek

Om de historische figuren achter deze straatnamen te leren kennen volstaat een observatie van het materiële erfgoed en een studie van de secundaire literatuur niet. Daarvoor dienen de historicus en de heemkundige hun zoektocht voort te zetten in de archieven. Zo zouden de dossiers van de betrokken personen in de Dienst Oorlogsslachtoffers van de Federale Overheidsdienst Sociale Zaken moeten worden opgevraagd. Voor deze bijdrage interesseerde mij echter in de eerste plaats de vraag in welke historische context zij in het Wilselse straatbeeld verschenen – en dus de herinneringspolitiek waarvan zij postuum het voorwerp werden. Aangezien straatnaamgeving een gemeentelijke materie is, vormen de notulen van de Gemeenteraad de meest voor de hand liggende bron. Voor Wilssele, dat tot de fusie van 1977 een autonome gemeente vormde, is deze bron in goede staat terug te vinden in het Leuvense Stadsarchief. Met betrekking tot straatnaamgeving bleek zij helaas ontgoochelend. Niet alleen kwam het punt slechts tweemaal aan bod, in beide gevallen werd ook benadrukt dat deze kwestie tot de bevoegdheid van het schepencollege behoorde. Al op 9 december 1944 – dus slechts drie maanden na de bevrijding – was dit de enige vermelding bij het punt 'Nieuwe benaming van de Hollestraat'. Twee en een half jaar later, op 14 april 1947, gaf de burgemeester iets meer uitleg toen het punt 'Nieuwe straatnamen – Persoonsstr. – Henri Legrandstr en Weggevoerdenstraat' op de agenda stond:

'Na de bespreking van dat punt aan de dagorde gebracht door de minderheid, verklaart de Heer Burgemeester, dat de straatbenaming in de bevoegdheid valt van het schepencollege. Hij verklaart dat het college de zaak reeds onderzocht heeft, dat binnenkort door dat college een definitieve beslissing zal genomen worden om aan zekere straten der gemeente de naam te geven van overleden of vermiste politieke gevangenen, en alzoo hun nagedachtenis te vereeuwigen.'

Dat de bevoegdheid bij het schepencollege lag, kan voor de historicus een probleem vormen. De notulen van die instantie zijn in België immers niet per definitie toegankelijk. Gelukkig bleek dit voor Wilssele wel het geval, en verhelderden deze notulen inderdaad heel wat. De beslissing over de nieuwe naam van de Hollestraat viel op 27 februari 1945. Omstandig werd uit de doeken gedaan waarom deze straat voortaan de naam van Albert Wouters zou dragen. Al dan niet op basis van Albert Singelyns eerder vermelde boekje werden diens oorlogsactiviteiten beschreven. Om 'zijn voorbeeld voor het nageslacht te bewaren', zo besloten de notulen, paste het dat de straat waar hijzelf had gewoond naar hem zou worden genoemd. Marc Verschooris' bewering dat de gemeente pas 'vele jaren later' een straat naar Albert Wouters vernoemde, klopt dus niet.⁵

5 Verschooris, o.c., 206.

De meer omvattende straatnaamwijziging die in april 1947 in de gemeenteraad werd aangekondigd, werd uiteindelijk op 5 juni van dat jaar bekrachtigd in het College van Burgemeester en Schepenen. In plechtige taal werd aangegeven dat verschillende inwoners van de gemeente tijdens de bezetting lid waren geweest van een verzetsgroep, zich door hun vaderlandslievende houding hadden onderscheiden en vaak ook in concentratiekampen waren overleden of nog steeds vermist waren. 'Gezien wij deze Helden, die hun leven voor ons allen offerden, niet mogen vergeten en dat hun namen voor het nageslacht moeten bewaard blijven, en het beste middel daartoe is, ze te geven aan bepaalde straten van de gemeente', besloot het college niet minder dan negen straten van naam te veranderen. Zo ontstond het lijstje van tien namen waar ik eerder

toe was gekomen. De uitleg bij elk van deze namen was veel korter dan degene die eerder Albert Wouters ten deel was gevallen: hij bevatte uitsluitend de plaats en datum van overlijden. Bij vier van de negen stond dat zij opgesloten waren in het kamp van Vught en nog steeds vermist werden.

Het college toonde meteen ook dat zij deze straatnaamwijziging niet onopgemerkt wilde laten voorbijgaan. Nog tijdens dezelfde zitting kondigde het aan dat het in samenwerking met de bonden van de oudstrijders, de krijgsgevangenen en de weerstanders een plechtige 'huldebetooging' zou houden ter nagedachtenis van de overleden en vermiste Politieke Gevangenen. De datum van die plechtigheid werd vastgelegd op 29 juni en op het programma stonden onder meer 'een plechtige H. Mis voor de zielerust dier Helden', een 'doodenappel met afkondiging der nieuwe straatnamen' en de vaderlandse hymne. Ook tijdens de twee daaropvolgende jaren toonde het College nog enkele keren zijn bekommernis om de herinnering aan de weerstanders levendig te houden. In de zomer van 1948 maakte het 40.000 frank vrij voor de oprichting van het monument aan het gemeentehuis, een jaar later besloot het bijna driemaal zoveel uit te trekken voor de oprichting van het monument aan de Sint-Martinuskerk. Op 12 januari 1950 ten slotte belastte het college een Leuvense beeldhouwer met de vervaardiging van de herinneringsplaquette voor pastoor Legrand, 'gestorven aan ontbering en ziekte opgedaan tijdens zijn gevangenzetting door de Gestapo onder de bezetting'. Met de inhuldiging van die plaquette lijkt de 'materiële infrastructuur' van de oorlogsherinnering in Wilsle vervuld te zijn geweest. De collegeverslagen bevatten er tijdens de daaropvolgende jaren alvast geen verwijzingen meer naar.

De wil tot herdenken

Tien straatnamen gewijd aan individuele verzetsstrijders, drie aan groepen oorlogsslachtoffers, twee monumenten en een herinneringsplaat: dat alles lijkt te wijzen op een sterke aanwezigheid van de Tweede Wereldoorlog in het Wilselse collectieve geheugen. Indien we willen weten of deze situatie echt bijzonder is, moeten we grootschalig vergelijkend onderzoek doen. Dat geschiedschrijving de eigenheid van historische fenomenen pas goed kan taxeren indien zij comparatief wordt opgevat, weten historici al lang. Vergelijkende studies – zeker indien zij op grote schaal worden geconcipieerd – zijn echter bijzonder tijdrovend en daardoor moeilijk haalbaar. Specifiek op het vlak van het straatnamenonderzoek in België kunnen weliswaar de databanken van Infobel en CRAB (Centraal Referentieadressen Bestand) op CD-Rom worden geconsulteerd, maar deze geven geen verdere duiding bij de namen die ze bevatten. Om uit dergelijke lijsten de verzetsstrijders en/of oorlogsslachtoffers te selecteren is derhalve lokaal onderzoek van het materiële erfgoed en van de gemeentearchieven noodzakelijk. Hier ligt misschien een taak weggelegd voor de vele heemkundigen en lokale historici die België rijk is: indien in elk van de 2359 gemeenten uit het tijdperk vóór de fusie één lokale onderzoeker de straatnamen met een verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog zou kunnen in kaart brengen én nagaan van wanneer die namen precies dateren, dan zou een geweldig hulpmiddel voor vergelijkend historisch onderzoek ontstaan. Historici zouden dan op zoek kunnen gaan naar de criteria die hebben bepaald waarom de Tweede Wereldoorlog in het collectieve geheugen van sommige gemeenten sterker aanwezig is dan in dat van andere. Dergelijke vragen zijn overigens niet alleen voor de nationale, maar ook voor de lokale geschiedschrijving relevant: de kennis van het eigen lokale verleden krijgt des te meer betekenis naarmate het kan worden vergeleken met dat van andere gemeenten. Een 'vergelijkende heemkunde' lijkt daartoe de meest aangewezen weg.

Plaquette voor pastoor Willem Karel Legrand.

Zolang een dergelijke databank niet bestaat, moet ik mij beperken tot een kleinschalige en tentatieve vergelijking met Wijgmaal, het aangrenzende dorp waar de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog zo goed als afwezig blijkt te zijn. Om deze vergelijking goed te kunnen maken, is het eerst en vooral noodzakelijk te beseffen dat Wijgmaal vóór de fusie van 1977 geen autonome gemeente, maar een gehucht van Herent was. De afwezigheid van de Tweede Wereldoorlog in het straatbeeld geldt echter ook voor deze voormalige hoofdgemeente. Van de 151 namen die op het Herentse monument voor de slachtoffers van beide wereldoorlogen staan gebeiteld⁶, hebben er slechts vijf een straatnaam gekregen – en daarbij ging het telkens om slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog. Behalve de eerder genoemde Gebroeders Tasset behoren daar ook een tweede broederpaar – de Gebroeders Massant – en de Herentse dorpspastoor Hippoliet Van Bladel toe. Het monument zelf is trouwens opgericht na de Eerste Wereldoorlog maar gerestaureerd en aangevuld na de Tweede. Dat in Herent de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog volledig werd en wordt overschaduwd door die aan de Eerste, wordt nog duidelijker indien we in rekening brengen dat de reeds genoemde Acht-Meistraat voor de fusie Elf-Novemberstraat heette. De stad Leuven zag zich in 1977 genoodzaakt deze naam te wijzigen aangezien er al door andere van haar deelgemeenten Elf-Novemberstraten of -lanen liepen.

Hoe kan nu dat opmerkelijke verschil tussen Herent/Wijgmaal en Wilsele worden verklaard? Aan het feit dat er in deze eerste gemeenten tijdens de bezetting geen verzetsstrijders zouden geweest zijn, kan het alvast niet hebben gelegen. Marcel Piot somt in zijn *Geschiedenis van Herent* 30 politieke gevangenen uit Herent op die in Breendonk of in Duitse kampen om het leven zijn gekomen. Van hen kwamen er tien uit Wijgmaal.⁷ Bovendien waren er vijf jongens uit Wijgmaal als soldaat gesneuveld tijdens de Achttiendaagse Veldtocht. Te herdenken materie was er derhalve ook in deze dorpsgemeenschap voldoende. Het verschil moet dan ook worden gezocht in de 'wil tot herdenken' van beide gemeenten.

Het verschil moet dan ook worden gezocht in de 'wil tot herdenken' van beide gemeenten.

Waarom zou die wil tot herdenken in Wijgmaal kleiner zijn geweest dan in Wilsele? Een mogelijke verklaring is dat het verzet gedurende het laatste oorlogsjaar in een slecht daglicht was komen te staan door de brutale moord op het zogenaamde 'verklikkersgezin' Organe, waarvan de leden achteraf onschuldig bleken te zijn. Behoudens het feit dat ik deze hypothese niet kan bewijzen, kan ook de vraag worden gesteld of ze wel erg overtuigend is. Volstaat ze om te verklaren waarom ook in Herent geen weerstanders werden vereeuwigd? Kon men niet even goed verwachten dat deze gemeente, waar de topcollaborateur Robert Verbelen was opgegroeid, net een bijzondere drang zou hebben gevoeld zich als 'verzetsgemeente' te profileren? Of heeft dit gegeven integendeel een soort taboesfeer rond de Tweede Wereldoorlog gecreëerd?

Een meer plausibele en toetsbare verklaring lijkt te worden geboden door de politieke samenstelling van de gemeenteraad in beide dorpen. Bij de bevrijding werd in de meeste Belgische gemeenten zo veel mogelijk teruggegrepen naar

6 Al deze namen zijn terug te vinden op: http://www.bel-memorial.org/names_on_memorials/display_names_on_mon.php?MON_ID=537.

7 Marcel Piot, *Geschiedenis van Herent. Van Prehistorie tot heden* (Herent 2003) 352-354.

de vooroorlogse politieke verhoudingen. In Wilsele betekende dit de voorlopige herbenoeming van het integraal socialistische gemeentebestuur dat onder leiding van Henri Corbeels al sinds 1927 de gemeente domineerde. Daarmee vertoonde Wilsele binnen het Vlaamse landschap een atypisch profiel, aangezien minder dan tien procent van de Vlaamse schepencolleges tijdens deze periode in handen waren van de socialistische partij.⁸ Herent beantwoordde evenmin aan de dominante Vlaamse tendens van homogeen-katholieke colleges, maar werd sinds 1926 bestuurd door een katholiek-liberale coalitie onder leiding van de katholieke arts Prosper Switters. Ook deze werd na de bevrijding voorlopig in zijn ambt hersteld.

8 Volledige cijfers zijn niet voorhanden, maar deze tendens blijkt wel uit de steekproef in: Chantal Kesteloot, Ann Mares en Claudine Marissal, *Gemeenteraadsverkiezingen 1890-1970* (Brussel Gemeentekrediet, 1996) o.m. p. 249-251.

De gemeenteraadsverkiezingen van 24 november 1946 bevestigden de socialistische hegemonie in Wilsele, ondanks de grote overwinning die de kersverse CVP in de meerderheid van de Vlaamse gemeenten behaalde. Corbeels werd er opgevolgd door Léopold Decoux, die het ambt zou bekleden tot aan de fusie van 1977. In Herent bleken de verhoudingen veel complexer te worden door de verkiezingen, die zowel de katholieken als de socialisten vijf zetels in de gemeenteraad opleverden. De enige verkozen liberaal, Victor Haesaerts, was alleen bereid met de katholieken een coalitie aan te gaan en werd daarvoor beloond met de burgemeesterspost. Die bleef hij bekleden tot aan zijn dood in 1955.⁹

9 *Ibidem*, 356.

De grens tussen Wilsele en Wijgmaal was tijdens de late jaren 1940 dus de grens tussen een door socialisten en een overwegend door katholieken bestuurde gemeente. De impact daarvan mag niet worden onderschat. Hoewel ook veel katholieken betrokken waren geweest bij verzetsacties, was het toch vooral de linkerkant die zich met 'de weerstand' was gaan identificeren. De katholieke opinie daarentegen distantieerde zich steeds meer van de verzetserfenis. Daartoe droeg niet alleen de gewelddadigheid bij waarmee bepaalde ex-verzetskringen te keer waren gegaan tegen gewezen (echte of vermeende) collaborateurs, maar ook de ontwikkelingen in de zogenaamde koningskwesitie. Het hevigste verzet tegen de terugkeer van Leopold III naar België kwam immers uit linkse kringen van oud-weerstanders. Zij verweten de koning een te meegaande houding tegenover het nationaalsocialisme te hebben aangenomen en zich onsolidair te hebben gedragen tegenover de Belgische politieke en krijgsgevangenen in Duitsland. Aan katholieke zijde daarentegen bleef de loyaliteit tegenover de vorst groot, waardoor de afstand ten opzichte van ex-verzetskringen nog toenam.

In het licht van dit alles is het niet verwonderlijk dat vooral linkse regeringen de nagedachtenis van het verzet in stand trachtten te houden. Zo was het de socialistische onderwijsminister Herman Vos die er in een omzendbrief van 8 november 1946 op aandrong de schoolkinderen blijvend te confronteren met de heldendaden van het verzet, 'bij voorkeur uit de eigen streek'.¹⁰ Het zou evenmin verbazing wekken indien vooral de (erg schaarse) socialistische gemeentebesturen aan dergelijke oproepen gevolg gaven. Om deze stelling hard te maken, is echter onderzoek op ruimere schaal noodzakelijk.

10 *Mededeelingen van het Ministerie van Openbaar Onderwijs*, jg. 4, 1946, dl. 2, 179

Mijn beperkte onderzoekje suggereert in elk geval dat deze politieke tegenstelling niet mag worden verabsoluteerd. Uit het voorgaande is al gebleken dat de katholieken zich niet onbetuigd lieten in het herdenken van de verzetshelden. De vraag tot het omdopen van een aantal straatnamen was immers 'aan de dagorde gesteld door de minderheid', en de uiteindelijke inhuldiging van de nieuwe straten werd aangevangen met een eucharistieviering. Nochtans kunnen ook hierin partijpolitieke overwegingen een rol hebben gespeeld. Het

verzoek van de katholieke minderheid betrof immers specifiek de Pastoor Legrandstraat, de Jules Persoonsstraat en de Weggevoerdenstraat. Legrand was vanzelfsprekend een katholieke figuur en de 'Weggevoerden' riepen geen rechtstreekse referenties aan het verzet op. De aanwezigheid van Persoons in dit lijstje valt minder goed partijpolitiek te verklaren. Waarom schoven de katholieken niet veeleer Henri Elsen naar voor, die zich voor de oorlog had geëngageerd in de Katholieke Arbeidersjeugd?¹¹

Wat er ook van zij, de reactie van het gemeentebestuur kan worden geïnterpreteerd als een poging om dit katholieke initiatief 'onder te dompelen' in een veel ruimere herdenkingspolitiek met betrekking tot de Wilselse weerstand. Misschien kan hierin zelfs een verklaring worden gevonden voor het feit dat uitgerekend Jules Persoons en pastoor Legrand op basis van de straatnaamborden niet direct als verzetsstrijder herkenbaar zijn?

Nog opvallender is de afwezigheid van pastoor Legrand op het Wilselse oorlogsmonument. Het argument dat hij niet in een concentratiekamp is overleden mag dan al correct zijn, het klinkt niettemin erg formalistisch. Heeft het socialistische gemeentebestuur deze katholieke notabele bewust uit de Wilselse weerstandsherinnering willen wissen? Maar waarom steunde het twee jaar nadien dan wel de oprichting van een herinneringsplaquette voor hem? Was dit om de katholieke opinie in het dorp niet van zich te vervreemden? En heeft het gemeentebestuur om dezelfde reden de oprichting van een tweede, duidelijk katholiek geïnspireerd monument aan de Sint-Martinuskerk bijzonder mild financieel ondersteund? Moet de afwezigheid van verwijzingen naar het verzet op dit monument worden opgevat als een duidelijk katholiek statement? Het zijn allemaal vragen waar alleen meer diepgravend onderzoek een antwoord op kan bieden. De Wilselse herdenkingspolitiek suggereert alvast dat partijpolitieke verhoudingen in Vlaamse gemeenten tijdens de Koningskwestie niet alleen in termen van strijd, maar ook in termen van samenwerking, onderhandeling en toe-eigening kunnen worden geïnterpreteerd.

Geen blijvende herinnering

In welke precieze politieke context dit ook gebeurde, het is duidelijk dat het socialistische gemeentebestuur Wilsese tijdens de late jaren veertig als verzetsgemeente op de agenda wilde plaatsen, en dat straatnaamgeving daarin een belangrijke rol speelde. Des te opvallender is het dat die herinnering aan het verzet vandaag nauwelijks nog lijkt te leven in het dorp. Een min of meer willekeurige rondvraag bij 30 mensen die in acht van de naar verzetshelden genoemde straten wonen¹², maakte duidelijk dat slechts een kleine minderheid weet naar wie de naam van hun straat verwijst: veertien van hen hadden absoluut geen idee, twaalf konden vaagweg zeggen dat de naam 'iets met de oorlog' had te maken (maar konden vaak niet specificeren over welke oorlog het ging), en slechts vier mensen konden correcte en vrij precieze informatie geven. In drie van die vier gevallen ging het om mensen die al sinds hun geboorte in Wilsese wonen en minstens 49 jaar oud zijn. Eén van hen bleek een rechtstreekse neef van Henri Elsen te zijn, terwijl een 82-jarige man Jules Persoons nog persoonlijk had gekend. De vierde persoon die relatief goed op de hoogte was, bleek een vrouwelijke leerkracht van 43 jaar te zijn die nog maar tien jaar in Wilsese woont. Zij haalde haar informatie over Louis Wouters uit de gesprekken met een buurman van hoge leeftijd, die op straatfeesten wel eens blijkt te vertellen over de oorlogsjaren in Wilsese.

Hoe fragmentarisch deze informatie ook is, zij toont alvast dat het Wilselse verzet nauwelijks is kunnen doordringen van het zogenaamde 'communicatieve' naar het 'culturele' geheugen¹³: de betrokken personen worden nog slechts

11 Informatie verschaft door een anonieme informant uit de Jules Persoonsstraat in Wilsese, 31 januari 2012.

12 De rondvraag werd uitgevoerd op 31 januari en 14 februari 2012 in de André Emondstraat, de Henri Meyswijk, de pastoor Legrandstraat, de Albert Woutersstraat, de Kolonel Bégaultlaan, de Jules Persoonsstraat, de Louis Woutersstraat, de Henri Elsenwijk en de Jan Van Avondstraat.

13 De termen 'communicatief' en 'cultureel geheugen' zijn ontleend aan: Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. D Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München Beck) 1992.

Straatnaambord, verwijzend naar Louis Wouters (weerstander 1940-1945).

Straatnaambord, verwijzend naar Henri Elsen (weerstander 1940-1945).

herinnerd door wie rechtstreekse contacten met hen heeft gehad of over hen heeft horen vertellen door familieleden, burens of vrienden. Een ruimere collectieve herinnering op het niveau van de gemeente heeft zich blijkbaar niet kunnen vormen. Daarvoor bestaan mijns inziens een drietal verklaringen, waarvan de draagwijdte de Wilselse casus ruimschoots overstijgt.

Een ruimere collectieve herinnering op het niveau van de gemeente heeft zich blijkbaar niet kunnen vormen.

Ten eerste heeft de groeiende demografische verscheidenheid van de relatief verstedelijkte gemeente Wilsele ervoor gezorgd dat de sociale en intergeneratie-transmissie van lokaal relevante verhalen haar vanzelfsprekendheid heeft verloren. Ten tweede hebben er zich geen 'culturele bemiddelaars' gemanifesteerd om deze herinnering naar een ruimer publiek te verspreiden. Weliswaar werden minstens tot het einde van de jaren 1960 door bonden van oudstrijders en weerstanders herinneringsplechtigheden georganiseerd aan het oorlogs-

monument in Wilsese-Dorp¹⁴, maar het verhaal van de verzetsstrijders werd (behalve dat van Albert Wouters) niet verteld in boeken, brochures of andere verspreidingsmiddelen. Belangrijker nog is dat zelden of nooit naar hen schijnt verwezen te zijn in de Wilselse lagere scholen, ondanks de aansporing van minister Vos om dat wel te doen. Ook op de website 'Bel-memorial', opgericht ter nagedachtenis van 'degenen die hun leven voor hun land hebben gegeven' wordt tot op vandaag (15 februari 2012) geen aandacht besteed aan de overleden Wilselse verzetsstrijders. Hun Herentse en Wijgmaalse lotgenoten, die geen straatnaam kregen, valt die eer wel te beurt. In de huidige context lijken er met andere woorden wel culturele bemiddelaars te zijn voor de Herentse en Wijgmaalse, maar niet voor de Wilselse verzetsherinnering. Zonder dergelijke bemiddelaars is een straatnaam gedoemd alleen maar een straatnaam te blijven.

Ten derde kunnen concrete biografische verhalen slechts een ruimere herkenbaarheid bereiken voor zover zij passen binnen een bestaand 'script' met een grote aantrekkingskracht. In het naoorlogse Vlaanderen bleek het script voor een verhaal waarin de hoofdrol werd gespeeld door verzetshelden, bijzonder marginaal. Het werd overschaduwed door een andere, Vlaams-nationale verhaallijn. Dat verhaal stelde Vlaamse 'idealisten' centraal die hun hoop hadden gesteld op Duitse hulp voor het bereiken van een zelfstandig Vlaanderen en die daarvoor na de oorlog onrechtmatig hard behandeld werden door de Belgische staat en door gewezen (september)weerstanders. In dat script is voor de verzetsstrijder slechts de rol van slechterik weggelegd. Vanaf de late jaren 1960 werd een ander script dominant: dat van de judeocide, waarin de hoofdrol ging naar onschuldige slachtoffers die niet vanwege hun daden, maar louter vanwege hun afkomst en geloof werden vervolgd. In dit script konden de verzetsstrijders hoogstens als sympathieke maar machteloze figuranten optreden. Tegenover het onnoemelijke leed van de joodse gemeenschap leek hun offer in het niets te verdwijnen.

14 Hueber en Debecker, *Geschiedenis van Herent*, 112.

Besluit

Dat verzetshelden veel nadrukkelijker in het Wilselse dan in het Wijgmaalse straatbeeld aanwezig zijn, blijkt alles te maken te hebben met de politieke constellatie van de late jaren 1940. De nadrukkelijke politiek die toen door het socialistische gemeentebestuur is gevoerd om de nagedachtenis van de Wilselse verzetshelden in stand te houden blijkt echter weinig succesrijk te zijn geweest. Vandaag wijst zeer weinig er immers op dat in Wilsese de verzetsherinnering sterker aanwezig zou zijn dan in Wijgmaal.

Een eerste conclusie die we aan deze vaststelling kunnen verbinden is dat straatnamen en monumenten als 'herinneringsinstrumenten' slechts effectief kunnen zijn in de mate dat zij een plaats krijgen binnen een ruimere en dynamische herinneringscultuur. Zowel de Wilselse als de Wijgmaalse (en alle andere) verzetshelden zijn het naar mijn gevoel waard dat er bijna zeventig jaar na de feiten alsnog aanzetten tot een dergelijke herinneringscultuur worden geboden. Een Erfgoeddag gewijd aan 'helden' kan zo'n aanzet zijn. Historici zouden door middel van grondig onderzoek en aantrekkelijke studies mee kunnen werken aan deze herinneringscultuur.

Toch wijst deze bijdrage meteen ook op de grenzen van elke herinneringspolitiek: individuele actoren en instellingen kunnen slechts een beperkte invloed uitoefenen op datgene wat gemeenschappen zich in specifieke historische contexten wensen te herinneren van hun verleden. De studie van straatnaamgeving moet dan ook niet in de eerste plaats dienen om vergeten helden weer voor het voetlicht te brengen, wél om de historiciteit van de herinnering zelf te belichten. Straatnamen zijn als het ware fossielen van de herinneringspolitiek uit een vroeger tijdperk. Maar juist als fossielen bieden zij historici en heemkundigen een uitgelezen wegwijzer naar de sociale en politieke constellaties van specifieke gemeenten in specifieke perioden. Door over de muurtjes tussen de verschillende gemeenten én tussen hun disciplines heen te kijken, kunnen heemkundigen en historici samen deze vaak verrassende maar nauwelijks gekende constellaties helpen blootleggen. Maar dan moeten historici zich openstellen voor heemkundige sensaties, en heemkundigen een historische interesse aan de dag leggen.

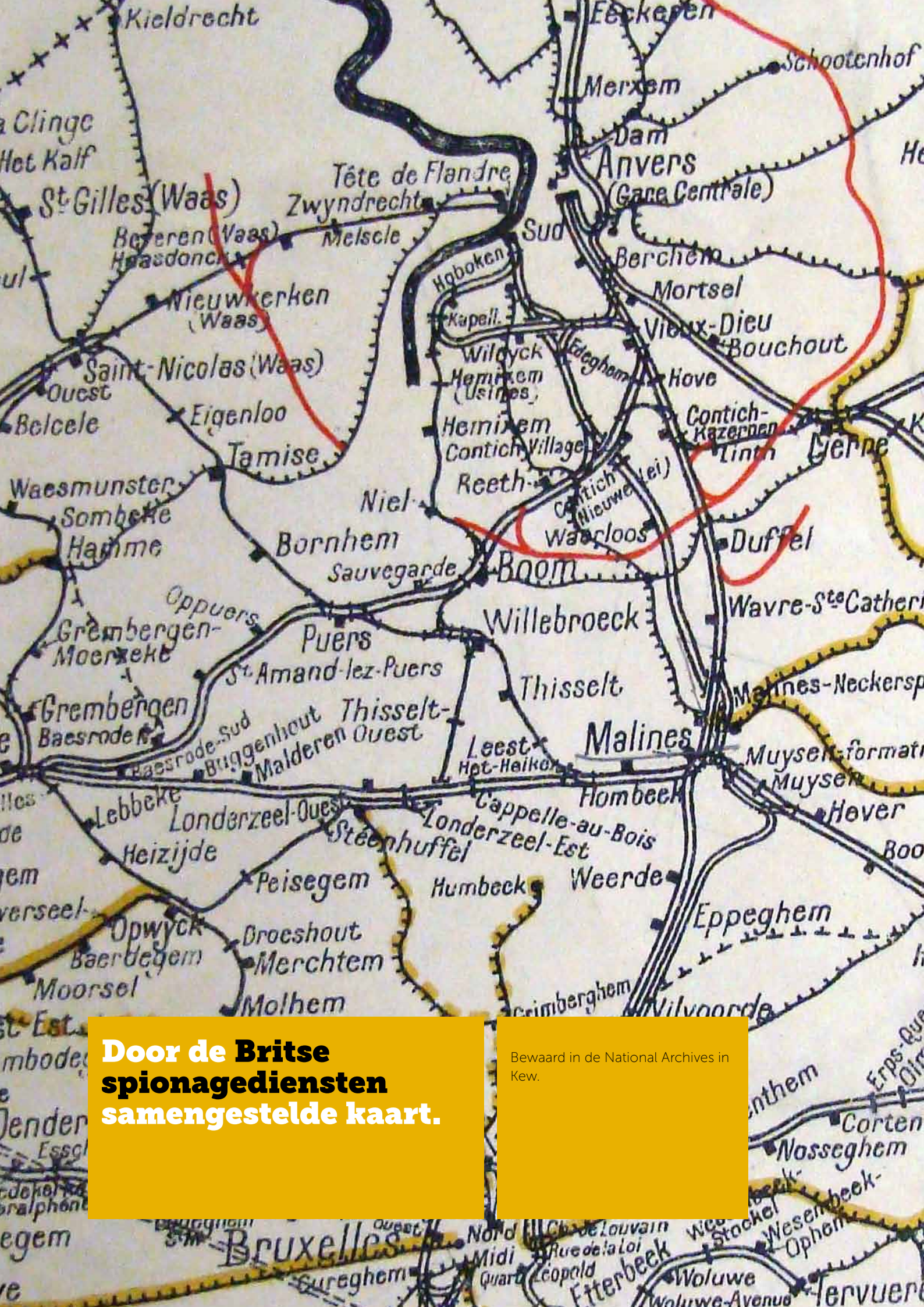
Beredeneerde bibliografie

Deze bijdrage heeft dankbaar gebruik gemaakt van de in voetnoot vermelde lokaal-historische literatuur die over de bestudeerde gemeenten voorhanden is. Op een veel ruimer niveau past zij binnen het domein van de "herinneringsstudies" dat zich de voorbije twee decennia heeft ontwikkeld tot één van de meest bloeiende takken van de geschiedschrijving. Specifiek in verband met de complexe oorlogsherinnering in België en de geringe plaats daarbinnen voor een echte verzetscultus, kan onder meer worden verwezen naar Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. National Recovery and Patriotic Memory in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge, 2000) en naar Evert Peeters en Bruno Benvindo, *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen 2011). Binnen dit veld van de herinneringsstudies wordt recent veel meer aandacht dan voorheen besteed aan het belang van de lokale context waarin de herinneringen tot stand komen (zie o.m. Stéphane Gerson, *Pride of Place. Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France*, (Ithaca 2003)

Oorlogsmonumenten hebben binnen deze tendens bijzonder veel aandacht gekregen. In België kan in dat verband vooral gewezen worden op de studie van Laurence van Ypersele en Axel Tixhon over monumenten gewijd aan de Eerste Wereldoorlog in Waalse gemeenten ("Du sang et des pierres. Les monuments de la guerre 1914-1918 en Wallonie", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7, 2000, 86-126). Historici hebben al vaker bepleit om ook straatnamen als monumenten te beschouwen (zie o.m. Jan Art, "Het historisch monument: een bepaalde manier van omgaan met het verleden" in: Frank Seberechts, red., *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse Beweging* (Gent/Antwerpen 2003) 13-23) maar deze oproepen hebben nog maar nauwelijks tot doorgedreven onderzoek geleid. Voor de Belgische context kunnen wel enkele lokale studies worden genoemd die specifiek aan de herinnering van wereldoorlogen zijn gewijd: Bertrand Dhuyvetter, *Mémoire de pierre, mémoire de guerre. Monuments, plaques, stèles et noms de rues à Mouscron 1914-1918* (Moeskroen 1990), Marylène Pierre, *Les monuments aux morts, les plaques et les stèles commémoratives, les noms de rues de la Première et Seconde Guerre mondiale dans les communes de Virton et de Tintigny*, (UCL, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1992), en Sien Baillieu, *Doorwerking van het verzet na de Tweede Wereldoorlog in de Brugse lokale politiek en herinneringscultuur* (Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2010). Het lopende onderzoek van Chantal Kesteloot over straatnaamgeving in Brussel heeft voorlopig nog niet tot publicaties geleid. Daarnaast zijn er ook historici die straatnaamonderzoek een plaats hebben gegeven in ruimere vraagstellingen. Laurence van Ypersele besteedt er bijvoorbeeld aandacht aan in haar studie over de mythevorming rond Albert I (*Le Roi Albert. Histoire d'un mythe* (Ottignies 1995)). Internationaal zijn er ook historici en politieke wetenschappers die straatnaamgeving hebben onderzocht in het kader van ruimere studies over stedelijke identiteit. Zie in dat verband onder meer Mark Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews, 1430-1950* (New York 2004) en Emilia Palonen, "The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials and the politics of commemoration", *GeoJournal*, 2008, 73, 219-230.

Biografie

Marnix Beyen (1971) doceert hedendaagse politieke geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. In zijn onderzoek besteedt hij aandacht aan de culturele verbeelding van naties en aan de parlementaire cultuur in West-Europa tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw. Van zijn hand verscheen onder meer *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijn Uilenspiegel* (1998), *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (2002) en (samen met Philippe Destatte) *Een ander land. 1970-vandaag*, in deel 3 van de *Nieuwe Geschiedenis van België* (2009).

**Door de Britse
spionagediensten
samengestelde kaart.**

Bewaard in de National Archives in
Kew.

Stille Helden

Een Mechels spionagekoppel uit de Eerste Wereldoorlog

Geert Clerbout

Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren in het bezette België en Noord-Frankrijk zes- tot zeventienduizend burgerspionnen actief.¹ Zij vergaarden in bezet gebied gegevens over het Duitse leger en speelden die vervolgens door aan de militaire attachés van België en Groot-Brittannië in het neutrale Nederland. Daar werden ze geanalyseerd en doorgeseind naar Engeland.

Er kunnen drie spionagetypes worden onderscheiden. In de eerste plaats waren er de *O.F.*-posten. *O.F.* staat voor *Observation Ferroviaire* en wil zeggen dat de spionnen die zo'n post bemanden het passerende treinverkeer in kaart brachten, het zogenaamde *trainwatchen*. Maar liefst 82 procent van de spionnen in het bezette België en Noord-Frankrijk hield zich hiermee bezig. Een tweede type was de *O.T.*-post, of *Observation Territoriale*. Agenten die zich daarmee inlieten, probeerden algemene militaire informatie over de Duitsers te verzamelen: troepenbewegingen, activiteit rond forten of in havens enzovoort. Deze groep was goed voor zeventien procent van de spionnen. De laatste groep, en met minder dan één procent ook veruit de kleinste, bemande een *O.A.*-post, of *Observation Aérienne*.² De spionnen die zich daarvoor engageerden, hielden alle Duitse militaire activiteit op en rond verschillende vliegvelden in de gaten. Veruit in de meeste gevallen hielden de gerekruteerde agenten zich dus bezig met het noteren van passerende treinen: tijdstip, richting, lading. Alles werd genoteerd. Vooral de Britten wilden een zo volledig mogelijk beeld over de Duitse troepenbewegingen in bezet gebied vergaren. Op die manier trachtte men te voorspellen waar er grote militaire activiteit op til was en konden de geallieerden daar op anticiperen.

In de stad Mechelen waren tijdens de Eerste Wereldoorlog zeker 49 burgerspionnen actief.³ Allen werkten zij – ergens tussen begin 1915 en de Wapenstilstand – in opdracht van een spionagedienst van de Verenigde Legers. Ze noemden zichzelf liever *agenten*, omdat aan de term spion in die periode een negatieve bijklank hing: met *spioenen* werden Belgen aangeduid die informatie aan de Duitsers doorspeelden. Mechelen vormde voor de agenten een uitstekend doelwit. Niet alleen was de stad een belangrijk knooppunt op het Belgische spoornet, de Centrale Werkplaats (Arsenaal) van de Belgische spoorwegen was er ook gevestigd. Daar stelden de Duitsers treinen samen, verzamelden ze materiaal en voerden ze herstellingen uit. Ze maakten daarbij bovendien gebruik van Belgisch personeel. Deze Arsenaalmannen bevonden zich bijgevolg in een uitstekende positie om te spioneren.

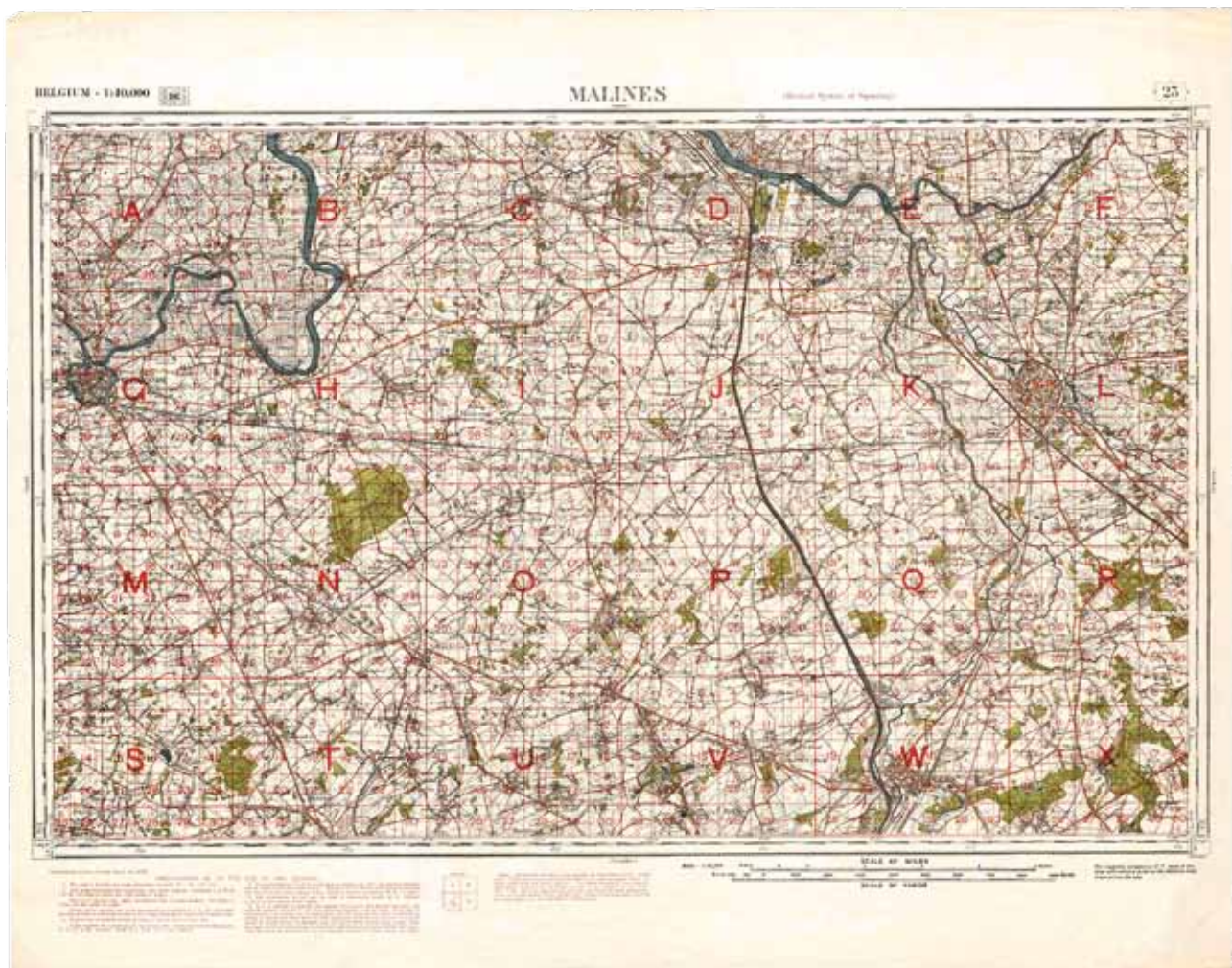
Veel mensen die in de buurt van een belangrijke spoorlijn woonden, werden bewust gerekruteerd door de geallieerden, ook in Mechelen. De Duitse troepen en materialen kwamen bijna allemaal uit het Ruhrgebied, via Luik en Leuven tot Mechelen. Van in de Dijlestad ging het traject verder over Gent en Brugge, tot aan het Vlaamse front. Alle treinbewegingen die op deze (en andere) lijnen plaatsvonden, werden door verschillende spionagediensten – die niet van elkaars bestaan afwisten – nauwlettend in het oog gehouden. Wie denkt dat alle spionnen uit de Eerste Wereldoorlog Mata Hari's of James Bond-achtige figuren waren, heeft het grondig mis. Doorgaans waren het onopvallende arbeiders, cafébazen of postbodes. Eén op vier spionnen in het bezette gebied was vrouw.⁴

In dit artikel zal ik het verhaal brengen van een Mechels koppel dat in de loop van 1917 werd gevraagd om te spioneren voor een kersverse spionagedienst die ook in Mechelen een observatiepost wilde stichten. Jan August Van Den Eynde en zijn vrouw Catharina Dille aanvaardden de opdracht en werden zo gerekruteerd als spion voor de *Service Van Bergen* (ook bekend als *Service M.82*). Die dienst stond onder leiding van Henri Van Bergen, een diplomaat uit Herent die in China had gewoond en in opdracht van het Britse Oorlogsministerie werkte.

Britse spionage in België

De eerste plannen om een Britse spionagedienst in België te installeren, gaan terug tot in 1909. Groot-Brittannië voelde aan dat er een grote Europese oorlog zat aan te komen en wilde zich degelijk voorbereiden.⁵ Toch zou het nog tot 1913 duren vooraleer die plannen ook echt in de praktijk werden gebracht. Marineofficier Roy Regnart werd in Brussel gestationeerd en kreeg de taak toevertrouwd om een geheime dienst in België op te richten.⁶ Nog in 1913 begon Groot-Brittannië, onder leiding van Mansfield Cumming, met de voorbereiding van een eventuele militaire operatie in België. Dat werk was nog volop aan de gang op het ogenblik dat de Europese machthebbers in de zomer van 1914 hun duivels ontbonden. De Britse geheime operaties in België werden noodgedwongen opgeschort. Pas in oktober 1914 hervatten de *General Headquarters* (voortaan GHQ) van de Britse legerleiding hun activiteiten opnieuw in België. Stelselmatig zonden ze agenten uit om inlichtingen te vergaren achter de Duitse linies. Eind oktober ontmoette luitenant-kolonel Walter Kirke zijn Belgische collega's en merkte hij dat de Belgische spionagediensten opereerden via een tussenpost in Nederland. Terug in Groot-Brittannië gaf Kirke opdracht aan majoor A.C. Cameron om een gelijkaardig netwerk op te zetten voor de GHQ. Omdat de Belgen zelf al een groot deel van hun grondgebied observeerden, werd er geopteerd om een geallieerd pact te sluiten en dit om overlapping te vermijden. Het is inderdaad zo dat de Belgische legerleiding zelf al geheime

- 1 L. Van Ypersele en E. Debruyne, *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre* (Brussel 2004) 67.
- 2 *Ibidem*, 36.
- 3 Voor een uitgebreid overzicht van alle Mechelse spionnen, zie G. Clerbout, 'Spioneren voor vorst en vaderland. Mechelse spionnen in dienst van de Verenigde Legers tijdens de Eerste Wereldoorlog', *'t Ridderke*, 24/1 (2009) 4-31
- 4 Van Ypersele en Debruyne, *De la guerre de l'ombre*, 74.
- 5 J. Beach, *British Intelligence and the German Army, 1914-1918* (Onuitgegeven PhD, University of London, 2005) 43.
- 6 *Ibidem*, 43.

Door de Britse spionagediensten samengestelde kaart (bewaard in de National Archives in Kew).

diensten – met hoofdkwartier in het neutrale Nederland – had opgericht. De eerste dienst werd al in september 1914 opgericht in Vlissingen.⁷ Op initiatief van de Britten werd er een *Geallieerde Organisatie* opgericht. Cameron kreeg promotie en werd aangesteld als leider van wat bekend zou worden als het *Folkestone Bureau*. Via de Nederlandse posten werden gegevens doorgeseind naar Folkestone. Niet veel later werd er in Engeland nog een tweede hoofdkwartier opgezet. Dat nieuwe netwerk was gehuisvest in Londen en kwam onder leiding te staan van Ernest Wallinger, een artillerie-officier.⁸

7 Van Ypersele en Debruyne, *De la guerre de l'ombre*, 26.

8 Beach, *British Intelligence and the German Army*, 47-49.

In januari 1915 werd de nieuwe Britse Militaire Attaché in Den Haag, Laurie Oppenheim, door het *War Office* (Britse Ministerie van Oorlog) aangesteld om samen te werken met Richard Tinsley, die als zakenman en lid van de befaamde *Secret Service* al in Rotterdam verbleef en daar hoofd was van een inlichtingendienst. Deze dienst van het *War Office* werkte goed, tot juni 1916. Toen werd ze volledig opgerold door de Duitse contraspionage. De *Secret Service* leerde uit haar fouten en begon opnieuw. Ze breidde haar activiteiten uit en stichtte verschillende diensten.⁹ Ze werd bekend onder de naam *La Dame Blanche*, hoewel dat eigenlijk slechts één van haar vele diensten was, maar wel de grootste en de meest beruchte.

9 Beach, *British Intelligence and the German Army*, 52-57.

Ze werd bekend onder de naam *La Dame Blanche*, hoewel dat eigenlijk slechts één van haar vele diensten was, maar wel de grootste en de meest beruchte.

Samengevat zag het beeld van de Britse spionage in België er dan zo uit. Enerzijds waren er de diensten die werkten voor het *War Office*. Anderzijds waren er de diensten die spioneerden voor de GHQ, dat op zijn beurt nog eens was opgesplitst in een Londens bureau en een bureau in Folkestone. Op basis van de samenvattingen van de rapporten is het makkelijk uit te maken in dienst van wie ze zijn gemaakt. CF staat voor *Cameron at Folkestone* en WL staat voor *Wallinger at London*.¹⁰

10 R.J. Drake *History of Intelligence, British Expeditionary Force in France, 1917-1919* (Londen, 1919) 2.

Naast de talrijke Britse inlichtingendiensten waren er ook nog Belgische spionagediensten actief. Zij opereerden vooral vroeg in de oorlog. Later, na het sluiten van het geallieerde pact, kwamen ze bijna allemaal onder Brits gezag te staan.

In dienst van de Service Van Bergen

Henri Van Bergen wilde zich eigenlijk als vrijwilliger aanmelden bij het Belgische leger. In februari 1917 stak hij daarom ergens ten noorden van Mol de grens met Nederland over. Hij trok naar Rotterdam en meldde er zich op het Belgisch consulaat.¹¹ Hij hoopte toestemming te krijgen om naar Engeland uit te wijken, zodat hij van daaruit naar het front kon worden gestuurd. Tijdens de ondervraging op het consulaat werd duidelijk dat Henri Van Bergen voor België meer van nut zou zijn in bezet gebied dan aan de IJzer. Er werd hem gevraagd terug te keren naar huis om er een spionagedienst op te richten. In maart stak hij de grens opnieuw over en begon hij onmiddellijk met het zoeken van rekruten. Iedereen die werd aangeworven als spion kreeg een nummer. Alle communicatie

11 L. Lombard, *Le tragique destin de M.82* (Stavelot, 1938) 13.

verliep volgens dit nummer, Van Bergen zelf was M.82. De eerste agent die in dienst trad, was Arthur Wattiez uit 's-Gravenbrakel, een ploegbaas bij de Belgische Spoorwegen. De rest volgde snel. Er werd speciaal gezocht naar mensen die woonden in de buurt van een station, vlakbij een spoorwissel of op een plek die 's nachts verlicht was. Overal waar de treinen vertraagden, probeerde men potentiële spionnen te engageren. De ene na de andere observatiepost werd ingericht en tegen 23 april 1917 waren de posten op de lijnen Luik – Maaubeuge, Luik – Brussel, Brussel – Aarlen en Mechelen – Brussel – Dinant een feit. Het was voor een post op deze laatste lijn dat de Mechelaars Jan August Van Den Eynde en Catharina Dille werden aangeworven. Hun observatiepost droeg het nummer 168 in de organisatie.¹²

Jan August Van Den Eynde werd in de Langestraat in Kampenhout geboren op 11 oktober 1875.¹³ In 1904 – hij was dan al weduwnaar – huwde hij in Aarschot met Catharina Dille. Catharina stamde uit een Aarschotse familie van horlogemakers. De huwelijksplechtigheid van Jan August en Catharina werd geleid door E.H. Leo Dille¹⁴, de onderpastoor van de Mechelse Hanswijkparochie en broer van de bruid.¹⁵ Gust werkte als hoofdtreinwachter in Mechelen en het is ook daar dat het koppel zich vestigde. Ze betrokken een arbeiderswoning in de Smisstraat, vlak bij het Mechelse Arsenaal. Gust en Catharina kregen nog twee kinderen, uit zijn eerste huwelijk had Gust al een zoon.¹⁶

De job van Jan August leende zich uitstekend voor spionagewerk. Wanneer spionnen informatie verzamelden over de treinbewegingen in bezet België, moest die informatie in Nederland geraken, waar ze door de militaire attachés kon worden verwerkt. Dat gebeurde via een systeem van een brievenbus. De spionnen leverden hun rapporten af op een afgesproken plek – doorgaans een onopvallende, druk bezochte plek – waar ze werden opgepikt door een koerier. In de dienst van Van Bergen verzamelde Joseph Jaspers de rapporten voor de sector Antwerpen. Hij installeerde een brievenbus op het Sint-Jansplein in de Scheldestad. Daar werden de rapporten tweewekelijks opgepikt door een *porteur*. Die smokkelde de vracht over de Belgisch-Nederlandse grens. Aangezien de Duitsers die grens vanaf 1915 met een elektrische draadversperring afzetten, was dat allerminst een sinecure. Wie in de buurt van de draad door de Duitsers werd betrapt, werd zonder pardon doodgeschoten en wie de draad tijdens het oversteken per ongeluk raakte, werd geëlektrocuteerd.

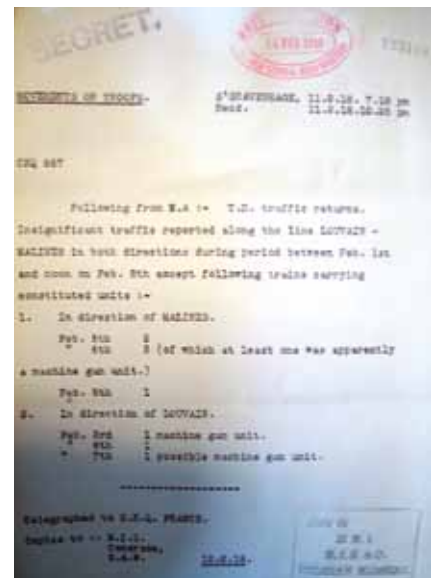
In Nederland werden de gegevens geanalyseerd door de Britse geheime dienst. Zij maakten er rapporten van en telegrafeerden die door naar Londen. In die rapporten werd enkel weergegeven wat afweek van de norm. Over de lijn Mechelen – Leuven werd in februari 1918 bijvoorbeeld het volgende doorgeleid:¹⁷

Insignificant traffic reported along the ligne Louvain-Malines in both directions during period between Feb. 1st and noon on Feb. 8th except following trains carrying constituted units:

1. In direction of Malines: Feb. 5th: 2, Feb. 6th: 3 (of which at least one was apparently a machine gun unit), Feb. 6th: 1
2. In direction of Louvain: Feb. 3rd 1 machine gun unit, Feb. 6th one, Feb. 7th one possible machine gun unit.¹⁸

Gust Van Den Eynde en Catharina Dille woonden dus in de Mechelse Smisstraat, vlak bij het Arsenaal en bovenvermelde spoorlijn. Die lijn was zoals eerder gezegd bijzonder belangrijk voor de Duitsers, aangezien ze deel uitmaakte van de meest directe weg tussen het Duitse Ruhrgebied en het Vlaamse front.

- 12 Algemeen Rijksarchief Brussel (verder: ARA Brussel), Services Patriotiques, P6, Rapport supplémentaire de monsieur Van Den Eynde.
- 13 Geboorteakte Jan August Van Den Eynde, met dank aan Hugo Schoevaerts van de Heemkundige Kring Campenholt.
- 14 E.H. Leo Dille werd in Aarschot geboren op 9 september 1878. Hij was achtereenvolgens onderpastoor in Mechelen-Hanswijk en Deurne-Zuid, tot hij in 1920 tot pastoor van Kortrijk-Dutsel werd benoemd. Hij vervulde die functie tot 1940. Leo en Catharina waren respectievelijk nonkel en tante van E.H. Denijs Dille, die het Bela Bartok Archief oprichtte. (informatie van Johan Van Rensbergen van de Hertogelijke Aarschotse Kring voor Heemkunde).
- 15 Informatie via Johan Van Rensbergen van de Hertogelijke Aarschotse Kring voor Heemkunde.
- 16 Stadsarchief Mechelen, Volkstelling 1910, reg. 130, blad 18. (met dank aan François van der Jeught).
- 17 Archives de l'Armée de la Terre, Vincennes, Rapport van 11 februari 1918.

Origineel rapport (bewaard in het Franse legerarchief in Vincennes).

- 18 Onbelangrijk verkeer wordt gemeld op de lijn Leuven – Mechelen in beide richtingen gedurende de periode tussen 1 februari en de middag van 8 februari, met uitzondering van volgende treinen die samengestelde troepen vervoerde: 1. In de richting van Mechelen: 5 februari: 2, 6 februari: 3 (van wie op zijn minst een wellicht een artilleristen-eenheid was), 6 februari: 1, 2. In de richting van Leuven: 3 februari: 1 artilleristen-eenheid, 6 februari: 1, 7 februari: een mogelijke artilleristen-eenheid.

Op die lijn passeerden tijdens de Eerste Wereldoorlog dagelijks gemiddeld zo'n 40 treinen.¹⁹ Het is niet verwonderlijk dat Gust werd benaderd om toe te treden tot een spionagedienst. Zijn woning was ideaal gelegen om de spoorlijn in de gaten te houden en door zijn job als hoofdtreinwachter had hij de nodige kennis om de treinbewegingen in de gaten te houden én kon hij relatief gemakkelijk reizen in bezet gebied. Hij had met andere woorden het ideale profiel om agent te worden in dienst van de geallieerden. Omdat het onmogelijk was die taak alleen uit te voeren, betrok Gust zijn vrouw bij zijn activiteiten. Bewijs is er niet, maar het zou niet verwonderlijk zijn mocht ook Gusts oudste kind –Julien was al zeventien toen de dienst werd opgericht – meegeholpen hebben. Informatie was natuurlijk maar nuttig indien ze betrouwbaar en volledig was. Daarom werd er gestreefd naar een permanente observatie van de spoorlijnen. Wie een lijn permanent in het oog wilde houden, kon dat uiteraard niet alleen. Het is dus niet verwonderlijk dat verschillende spionnen hun voltallige gezin betrokken bij hun activiteiten, ondanks het gevaar dat dit met zich meebracht.

19 ARA Brussel, Services Patriotiques, P13, Histoire du Service Lux.

De Mechelse familie begon dus met de observaties in de loop van de maand april 1917. Bij elke trein die passeerde noteerden Gust en Catharina het uur waarop hij passeerde, in welke richting hij reed en hoeveel wagons hij telde. Indien mogelijk werd er ook meegegeven wat er werd vervoerd. Die informatie werd in snelschrift genoteerd en later uitgeschreven in een geijkte rapportvorm. *Loc* stond voor locomotief, *RK* voor een Rode Kruiswagon en *34 voit* stond voor 34 wagons. Indien mogelijk stond er ook vermeld of er troepen of materieel werd vervoerd. In het donker letten de spionnen speciaal op de randjes onderaan de wagen. Als daar licht uit scheen, wisten ze dat die wagen werd gebruikt voor troepenvervoer, terwijl een donkere wagen enkel goederen aan boord had. Alle gegevens werden op filterdun sigarettenpapier geschreven. Vervolgens werden van de rapporten sigaretten gerold en zo werden ze dan ook getransporteerd: als een pakje sigaretten. Elke week deponeerden zij hun informatie in een brievenbus, waar ze door een koerier van de dienst werd opgepikt.

Alle gegevens werden op flinterdun sigarettenpapier geschreven. Vervolgens werden van de rapporten sigaretten gerold en zo werden ze dan ook getransporteerd: als een pakje sigaretten.

Amper twee maanden na de oprichting van de dienst waren de Duitsers leider Henri Van Bergen al op het spoor. Toen de leider merkte dat hij dag en nacht werd gevolgd, nam een oud-politieficier in dienst om hem te beschermen. Hij probeerde zo weinig mogelijk mensen te ontmoeten en veranderde haast voortdurend van adres. Van Bergen stond in contact met Nederland en vroeg om raad, maar het achtervolgen stopte even plots als het was begonnen. Hij bleef waakzaam en vroeg zich af hoe de Duitsers hem zo snel op het spoor waren gekomen.²⁰ Van Bergen besliste onder te duiken en de dienst vanop een schuiladres te leiden. Hij vond onderdak bij bakker Goossens op de Leuvense-

20 Lombard, *Le tragique destin de M.82*, 39.

steenweg in Brussel. De bakker en zijn vrouw zorgden voor gratis eten voor Van Bergen en zijn directe medewerkers. In de kelder onder de bakkerij werden plannen gesmeed, rapporten gedictieerd en valse paspoorten gefabriceerd. De bakkerij groeide uit tot hoofdkwartier van de *Service Van Bergen*. Alle spionnen gingen voort met het werk. De dienst Van Bergen telde in de zomer van 1917 al twintig *trainwatching*-posten (waaronder die van Gust en Catherina) en zeven territoriale observatieposten.²¹ In totaal telde de *Service Van Bergen* meer dan vijftig spionnen.

21 *Ibidem*, 77.

Gust en Catharina deden hun spionagetaken vol overgave en in alle stilte. Van de hele dienst waren zij de enige Mechelaars, maar soms kwamen ze in contact met spionnen uit andere streken. Af en toe nam Jan August zelfs de taak van koerier op zich. Dan bracht hij de rapporten twee keer per week naar priester Felix Moons, de pastoor van Winksele-Delle. Die was zelf al twee jaar op de vlucht voor de Duitsers omwille van een spionagezaak waarbij hij in 1915 betrokken was. Moons leefde ondergedoken – eerst in Kontich en later in Brussel – en werd in 1916 bij verstek ter dood veroordeeld door het Duitse gerecht. Op dat moment bezat de priester al een nieuwe identiteit op naam van Felix Gillis, een sigarettenfabrikant uit Reet. Dat verklaarde meteen waarom hij de hele tijd met grote hoeveelheden sigaretten (waarvan verschillende gerold van spionagerapporten) zeulde. Meestal gingen de ontmoetingen tussen Moons en Van Den Eynde door in de Zavelkerk in Brussel, maar soms ook in een kleine kapel in de Wetstraat. Priester Moons had steeds een witte zakdoek in zijn borstzakje en als hij die zichtbaar droeg, dreigde er geen gevaar en mocht Gust binnenkomen om de rapporten af te leveren. Was er geen zakdoek zichtbaar, moest Gust de priester negeren en zijn weg verderzetten. Een hele tijd verliep alles volgens plan, tot eind juli 1917.

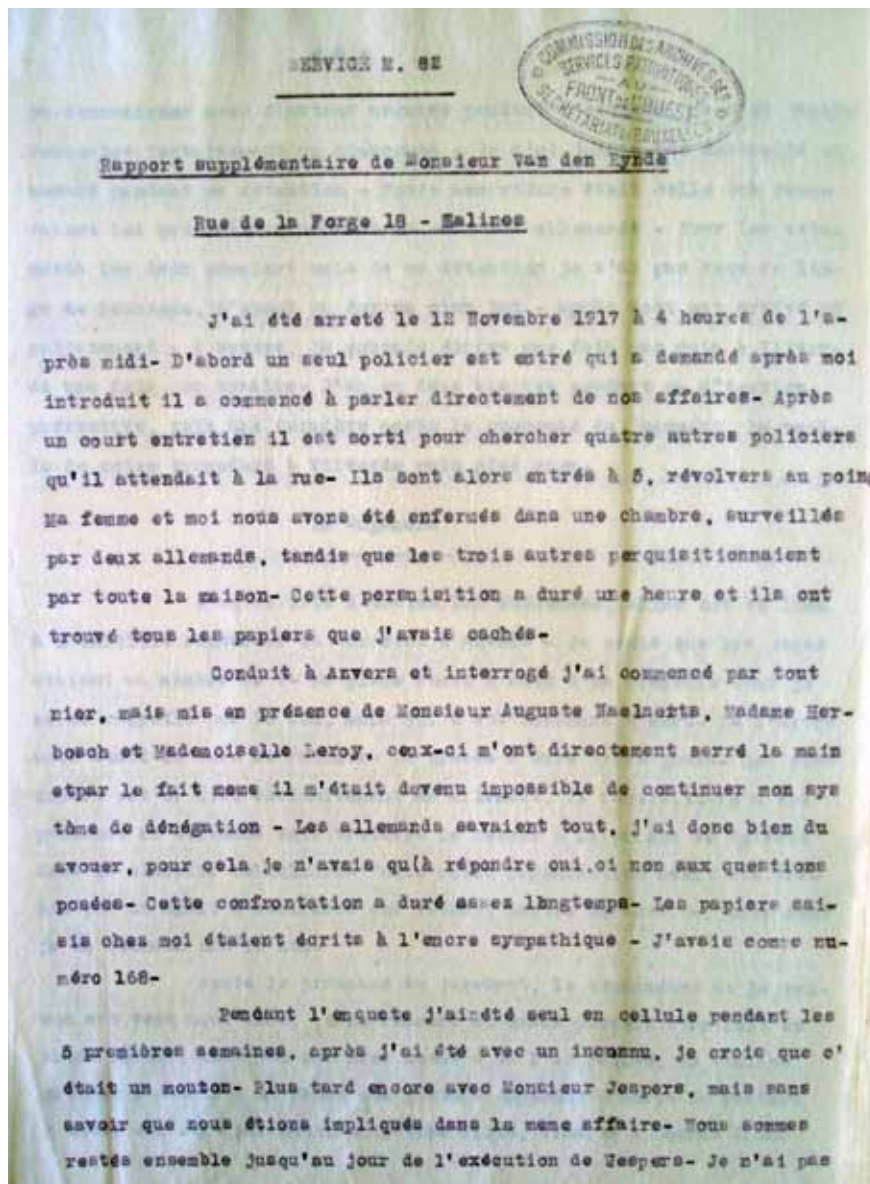
Amper enkele maanden was de dienst van Henri Van Bergen actief, toen de Duitsers hem nagenoeg volledig ontmantelden. Henri Van Bergen (codenaam M.82), priester Moons (codenaam Eric) en juffrouw Bellegeer (codenaam Rayon de Soleil) hoorden steeds vaker dat de koeriers de indruk hadden dat ze werden gevolgd. De bakkerij van Goossens bleek niet zo'n veilige plek meer. Van Bergen stuurde een bericht naar Rotterdam om een ontsnappingsroute uit te stipelen, ze zouden vluchten. Op 3 augustus kwam er antwoord uit Nederland: drie dagen later zouden ze de grens oversteken, alles was geregeld. Er werd slechts één voorwaarde voor hun ontsnapping gesteld: de dienst moest blijven functioneren, ook zonder hen. Dat was geen probleem, iedereen wist wat hem of haar te doen stond, ook wanneer de leiding wegviel.

Amper enkele maanden was de dienst van Henri Van Bergen actief, toen de Duitsers hem nagenoeg volledig ontmantelden.

Bijna gelijktijdig nam een zekere Wouters, een medespion die instond voor de supervisie van de koeriers, een drastische beslissing. Toen hij op weg was met enkele rapporten om die af te leveren op het Antwerpse Sint-Jansplein bij Joseph Jaspers, passeerde hij langs de Stoopstraat, waar de *Polizeistelle A* was gevestigd, de Duitse contraspionage. Hij verkocht informatie aan de Duitsers en

legde de hele structuur van de dienst – voor zover hij die kende – uit aan commissaris Franz Meyer.

Op zaterdag 4 augustus, één dag na het bericht uit Nederland dat hun ontsnapping geregeld was, viel Meyer met de Duitse politie binnen in de bakkerij van Goossens. Het hele huis werd binnenstebuiten gekeerd, net als het schuiladres van priester Moons. Van Bergen, Moons en Bellegeer werden gearresteerd en weggevoerd naar het politiebureau in de Brusselse Lambermontstraat. Diezelfde dag nog werden ze met de trein naar Antwerpen gevoerd. Andere arrestaties volgden. Alle spionnen die Wouters kende, werden onmiddellijk opgepakt, ook Jespers. Uiteraard ging er ook bij zij die nog op vrije voeten waren een alarmbelletje rinkelen. De koerier tussen Luik en Antwerpen verwittigde onmiddellijk de observatieposten van Luik, Huy, Fallais en Mechelen. Zo werden ook Van Den Eynde en Dille op de hoogte gebracht van de arrestatie van de leiders, al bleven ze zelf voorlopig buiten schot.

Eerste pagina van de transcriptie van de getuigenis van Van Den Eynde over zijn arrestatie (bewaard in het Rijksarchief).

Na het wegvallen van Van Bergen en zijn directe medewerkers, namen twee Brusselse spionnen de touwtjes van de dienst in handen. Ze zochten opnieuw contact met Rotterdam en probeerden een nieuwe brievenbus te installeren, aangezien zowel die van Brussel (priester Moons) als die van Antwerpen (Joseph Jespers) opgedoekt waren. Helaas wist nog niemand van het verraad van Wouters, waardoor die zijn dubbelrol kon blijven spelen. De dienst bleef vooralsnog actief, maar met de informatie van Wouters en de documenten die bij de verschillende huiszoekingen werden gevonden, konden de Duitsers de dienst steeds beter in kaart brengen. Tegen beter weten in werd aan de spionnen verteld dat alle gevaar was geweken. Er werden zelfs nieuwe posten opgericht in Angleur, Tilff en Liers. Ook het Mechelse koppel ging onverschrokken voort met observeren. Lang duurde de heropflakking niet. In de loop van de maand september volgde een nieuwe arrestatiegolf. Bijna heel de zuidelijke sector werd opgerold. Zo goed als de volledige dienst werd ontmanteld, enkel de sector tussen Luik en Antwerpen bleef operationeel, inclusief de post van de familie Van Den Eynde.

Het was slechts uitstel van executie. Net op het moment dat de leider van de Antwerpse sector (Auguste Naelaers, codenaam Gabie) via een schip wilde vluchten naar Nederland, werd hij onderschept door de Duitsers. Het was ondertussen begin november. Meteen daarna vielen de laatste stenen van het dominospel. De allerlaatste actieve posten werden opgedoekt.

Voor het Duitse oorlogstribunaal

Op 12 november 1917 bezochten de Duitsers ook Jan August Van Den Eynde. Om vier uur in de namiddag werd er aangeklopt in de Smisstraat 18. Gust en Catharina waren allebei thuis, de kinderen niet. Vijf Duitsers lieten niets aan het toeval over. Jan August en Catharina werden opgesloten in een kamer van hun eigen huis, waar ze werden bewaakt door twee Duitsers. De overige drie doorzochten de woonst. De huiszoeking duurde een uur en leverde veel belastend materiaal op. Alle documenten die Gust veiligheidshalve elke dag verborg, werden door de Duitsers gevonden.²² Catharina werd niets ten laste gelegd, maar Gust werd onmiddellijk gearresteerd en afgevoerd naar de Antwerpse Begijnenstraat. Bijna gelijktijdig met Van Den Eynde werden ook de spionnen uit Fallais, Huy en Angleur gearresteerd. De Service Van Bergen hield op te bestaan.

22 ARA Brussel, Services Patriotiques, P6, Rapport supplémentaire de monsieur Van Den Eynde.

Zijn ondervragers wisten meer van het spionagenetwerk dan hijzelf.

In de gevangenis werd Van Den Eynde onmiddellijk ondervraagd. Aanvankelijk hield hij de lippen stijf op elkaar, maar vrijwel onmiddellijk werd hij geconfronteerd met drie collega-spionnen die al tot bekentenissen waren overgegaan. Ontkennen had geen zin meer. Bovendien wisten de Duitsers dat Van Den Eynde nummer 168 droeg binnen de organisatie, waardoor alle informatie die dat nummer droeg naar hem kon worden herleid. Zijn ondervragers wisten meer van het spionagenetwerk dan hijzelf. Na enkele uren ondervraging werd Van Den Eynde opgesloten. Vijf weken lang zat hij alleen op cel, tot hij uiteindelijk gezelschap kreeg van een onbekende man. Wekenlang deelden ze de cel, maar nooit spraken ze met elkaar over de reden van hun opsluiting. Niemand kon worden vertrouwd en hoe minder men van elkaar wist, hoe beter voor allebei.

Tijdens zijn verblijf in de Antwerpse gevangenis werd Van Den Eynde niet slecht behandeld. Hij kreeg net hetzelfde eten als alle andere gevangenen en hij mocht in al die maanden twee keer bezoek ontvangen. Elke maand mocht hij een brief schrijven. Geen enkele keer kwam hij in contact met de medebeschuldigen, tot op de dag van zijn proces. Dat proces vond plaats in het Hoger Handelsgesticht, begon op 19 februari 1918 en duurde drie dagen. Alle beschuldigen in de zaak M.82 werden naast elkaar gezet en tot zijn grote verbazing zag Van Den Eynde dat zijn celgenoot terechtstond in dezelfde zaak als hij. Zonder het te weten deelde hij al maanden de cel met Joseph Jaspers, de man die de Antwerpse *brievenbus* van de dienst installeerde en beheerde.

Het Duitse tribunaal werd geleid door zeven rechters. De pleidooien werden zonder uitzondering in het Duits gehouden, maar de rest van het proces werd vertaald naar het Frans. Op het proces ontdekte Van Den Eynde dat de hele spionagedienst was opgerold door toedoen van een dubbelspion, een verzeke-
ringsagent die deel uitmaakte van de dienst, maar alle informatie aan de Duitsers had doorspeeld. Van Den Eynde had nog nooit van de man (Wouters) gehoord. Er stonden 63 leden van de Service Van Bergen terecht, tegen velen van hen werd de doodstraf geëist. In bijna alle gevallen willigde het Hof die eis in. In totaal werden 24 spionnen ter dood veroordeeld, waaronder Jan August Van Den Eynde. Alle andere beschuldigen werden veroordeeld tot verplichte tewerkstelling. Onmiddellijk na de uitspraak werden de beschuldigen opnieuw naar hun cel afgevoerd. Daar kregen ze bezoek van de gevangenisdirecteur, die hen vertelde dat er een gratieverzoek kon worden ingediend door een familielid, maar niet door henzelf. Van Den Eynde weigerde deze optie te benutten, omdat hij dan aan zijn vrouw moest vertellen dat hij ter dood was veroordeeld en dat durfde hij niet. Gust zweeg dus tegen zijn vrouw, maar nam wel zijn schoonbroer in vertrouwen. Priester Leo Dille, die Jan August veertien jaar eerder met Catharina in de echt had verbonden, richtte een genadeverzoek voor Van Den Eynde aan gouverneur-generaal von Falkenhausen.

Dagen gingen voorbij. Op de avond voor de executie werd Joseph Jaspers uit de cel gehaald. Hij moest te biechten gaan en had recht op een laatste bezoek van zijn familie. Enkele ogenblikken later werd ook Van Den Eynde weggeleid. Hij werd in een rij geplaatst en zag tot zijn verbazing dat alle medebeschuldigen naast hem stonden opgesteld, op zes na. Zijn gratieverzoek was net als dat van 17 anderen ingewilligd. Hun straf was omgezet naar een levenslange hechtenis, die ze elders konden uitzitten.²³

23 ARA Brussel, Services Patriotiques, P6, Rapport supplémentaire de monsieur Van Den Eynde.

Minder goed verging het zijn celgenoot Joseph Jaspers. Tot middernacht mocht die bij zijn familie blijven. Daarna werd hij weer weggeleid naar zijn cel. Van Den Eynde en hij praatten nog wat, Jaspers bleef heel kalm. Om vijf uur in de ochtend stond hij op om zich te wassen en even later werd hij weggehaald. Jaspers gaf Gust een hand, keek hem aan en zei "Dat het goed..." en de rest van de woorden bleven in zijn keel steken. Minder dan twee uur later, in de ochtend van 16 maart 1918, werd Joseph Jaspers op de schietbaan van Fort V in Edegem geëxecuteerd. Samen met hem werden ook leider Henri Van Bergen, priester Felix Moons, Arthur Wattiez, Joseph Leroy en Auguste Naelaers voor het hoofd geschoten.

Gust Van Den Eynde werd enkele dagen later overgeplaatst naar de gevangenis van Vilvoorde. Eens daar aangekomen verging het de Mechelaar beter. De onzekerheid over zijn lot was verdwenen en het regime was er minder streng. In plaats van een keer per maand, mocht hij een keer per week naar huis schrijven, maar zijn vrouw mocht niet op bezoek komen. Pas na de Wapenstil-

stand zou hij haar en zijn kinderen weer kunnen zien. En zo gebeurde het ook. Op 11 november 1918 eindigde ook voor hem die vreselijke oorlog. In anderhalf jaar tijd was hij van een gewone treinwachter een terdoodveroordeelde spion geworden, maar bijna niemand had er weet van. Gust werd vrijgelaten, keerde terug naar zijn Catharina in de Smisstraat en ging weer aan het werk.

Erkenning

Op 7 augustus 1919 werd zowel aan August Van Den Eynde als aan zijn vrouw Catharina Dille door luitenant-kolonel Ernest Wallinger, hoofd van het Londens Bureau van de Britse Inlichtingendiensten, het *British War Medal* toegekend. Ze werden daarmee gehuldigd voor hun spionagewerk en werden door die uitreiking erkend als burger in militaire dienst van het Britse rijk.²⁴ Met die erkenning kwam er een einde aan hun avontuur. Net als de duizenden andere spionnen gingen ze na de oorlog opnieuw aan het werk, en lieten ze het verleden achter zich. Vaak werd er nadien met geen woord meer gerept over hun bezigheden tijdens de oorlog. Toen de Duitsers in 1940 opnieuw binnenvielen, betekende dat voor velen een tweede bezetting. De oud-spionnen uit de Eerste Wereldoorlog waren als de dood voor de Duitsers. Velen vreesden geïnterviewd te worden omwille van wat ze tijdens de vorige oorlog hadden gedaan. Documenten en herinneringen werden verbrand, zodat ze niet zouden worden gevonden door de nieuwe bezetter.

De spionnen netjes opgelijst

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog werd de *Commission des Archives Patriotiques* opgericht. Die instelling kreeg als opdracht om informatie te vergaren over de burgers die zich tijdens de bezetting verdienstelijk hadden gemaakt voor de geallieerden. De verschillende spionagediensten werden in kaart gebracht en alle leden die de oorlog hadden overleefd werden gecontacteerd. Het is via die bronnen, die vandaag in het Algemeen Rijksarchief te Brussel worden bewaard, dat wij vandaag zoveel weten over het verzet tijdens de Eerste Wereldoorlog. Van bijna elke Belgische spion wordt er vandaag nog een fiche bewaard. In de dossiers van de diensten zelf vinden we vaak nog originele getuigenissen van spionnen, of kennissen. Wie geluk heeft vindt zelfs plannetjes van de posten, of – heel uitzonderlijk – originele spionagerapporten of foto's. Het zijn onuitputtelijke bronnen, die telkens weer iets nieuws aan het licht brengen. De *Commission* stond natuurlijk in voor de erkenning van de verschillende spionnen en de bijbehorende vergoedingen, waardoor de agenten er zelf alle belang bij hadden zo goed mogelijk mee te werken met het naoorlogse onderzoek.

Ook aan de andere kant van het kanaal werd er ondertussen grondig werk gemaakt van een erkenningsronde. Omdat de meeste Belgische en Noord-Franse spionnen in dienst van de Britten werkten, eerden ook zij hun buitenlandse krachten. Bijna alle spionnen kregen in de loop van 1919 het *British War Medal* toegekend. Dankzij de verschillende lijsten uit deze twee archieven kan er vandaag voor elke stad of elk dorp een lijst worden opgemaakt van de lokale geheime agenten van Eerste Wereldoorlog. Bovendien kunnen die lokale studies leiden tot een meer anekdotische aanpak. Vaak kennen nabestaanden weinig van het grote spionageverhaal, maar wel kleine details die van generatie op generatie werden doorgegeven.

British War Medal.

24 National Archives, Kew, WO, 329, nr. 2356. B.W.&V. Medals. Agents, British, Belgian, French.

Besluit

Het verhaal van Jan August Van Den Eynde en Catharina Dille illustreert perfect wat men zich bij spionage in bezet gebied tijdens de Eerste Wereldoorlog moet voorstellen: onopvallende mensen die omwille van hun job of woonplaats zo veel mogelijk informatie over de troepenbeweging en van de Duitsers proberen te verzamelen. Het waren vaak hele gezinnen, omdat het voor één iemand onmogelijk was om 24 uur op 24 uur te observeren. Het hoeft geen betoog dat verschillende spionnen werden opgepakt en zelfs ter dood veroordeeld. De meesten kregen gratie verleend, maar sommigen werden effectief voor het hoofd geschoten. De burgerspionnen van de Eerste Wereldoorlog riskeerden hun leven – en vaak dat van hun naasten – voor het vaderland, voor een extra inkomen of omdat het hen nu eenmaal werd gevraagd. Het waren stille helden, die zichzelf die titel zeker niet zouden toedichten. Vaak werd er na de oorlog met geen woord meer gerept over hun spionageverleden. Ze pikten de draad van het leven weer op en probeerden het verleden snel te vergeten. En niet enkel zij vergaten. Elk dorp eert haar martelaren, maar geen enkel dorp herinnert haar spionnen.

Beredeneerde bibliografie

Het is pas in de laatste tien jaar dat het historische onderzoek naar spionage in de Eerste Wereldoorlog in ons land grondig wordt gevoerd. Wie in België onderzoek wil doen naar geallieerde spionnen uit de beide wereldoorlogen kan niet om het werk van Emmanuel Debruyne heen. In 2004 publiceerde hij samen met Laurence Van Ypersele, en met medewerking van Stephanie Claisse, het standaardwerk over de Belgische geheim agenten van 1914-1918. In *De La guerre de l'ombre aux ombres de la guerre. L'espionnage en Belgique durant la guerre 1914-1918* worden alle aspecten van deze geheime oorlog toegelicht. Dit boek vormt het ideale historische kader om de lokale verhalen in een groter geheel te plaatsen. Wie onderzoek verricht naar spionnen die werden gefusilleerd, moet zeker *Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914 – 1918)* van Jan Van Der Fraenen ter hand nemen (Roularta Books, 2010). In dit boek herwerkte de auteur zijn thesis tot een mooi overzichtswerk van de gefusilleerde Belgische spionnen. Ook Debruyne en Van Ypersele dragen daar met hun recent verschenen *Je serai fusillé demain: les dernières lettres des patriotes belges et français fusillés par l'occupant, 1914-1918* (Racine, 2011) toe bij. Wie het thema van spionage aanraakt, komt sowieso in contact met de elektrische draadversperring die de Duitsers op de Belgisch-Nederlandse grens plaats-ten, de zogenoemde *Dodendraad*. Wie meer over deze unieke constructie wil lezen, raad ik *Het eerste IJzeren Gordijn? De elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog* van Alex Vanneste aan (Tijdschrift van Dexia Bank, 54, 2000). Verder zijn er nog een aantal oudere werken die zich richten op bepaalde diensten. Enkele oud-spionnen hebben na de oorlog hun verhaal te boek gesteld, of anderen hebben dat voor hen gedaan. Deze werken zijn vaak mooie getuigenissen, maar moeten ook in die wetenschap worden benaderd. Het zijn bronnen, geen overzichtswerken.

Biografie

Geert Clerbout (1985) is licentiaat geschiedenis (VUB, 2007) en werkt als redacteur mee aan verschillende historische Canvasprogramma's. Hij schreef zijn thesis over het dagelijkse leven in Mechelen tijdens de Eerste Wereldoorlog en liet het thema sindsdien niet meer los. In 2010 schreef hij met *Publiek Geheim: plekken met een verborgen geschiedenis* het boek bij de gelijknamige Canvasreeks. Wie contact wil opnemen, kan dat via Geert.Clerbout@vrt.be.

VREDESFEESTEN

Sint-Truiden
van **4** tot **14 MEI 1995**

Zaterdag 6 mei 1995 :

- Bloemenhulde aan de monumenten voor de oorlogsslachtoffers in de deelgemeenten.
- Vertrek om 14u30 in drie groepen aan de monumenten te Aalst, Duras en Gelinden.

Zondag 7 mei 1995 :

- 09u30: Heilige Mis in de O.-L.- Vrouwekerk.
- 10u30: Optocht met bloemenhulde aan de monumenten in het Stadhuis, Tiensestraat en Ridders de Menten de Horneplein.
- 11u00: Kioskconcert op de Grote Markt door de Hofkapel Louis Willemsband.

Tentoonstellingen :

- Van September '44 tot September '45 (Stadsfeestzaal) van zo. 7 mei tot zo. 14 mei van 13u00 tot 20u00.
- Anne Frank, een dagboek voor de toekomst. (Stadhuis - hallen) van do. 4 mei tot di. 9 mei van 9u00 tot 17u.00.

PROGRAMMA :

Dienst voor Toerisme

Affiche van de Vredesfeesten. Een vorm van oorlogsherinnering.

Sint-Truiden 1995.

Organisatie: Stadsbestuur Sint-Truiden i.s.m. Het EENHEIDSFRONT der OUDSTRIJDERS en MILITARIA.

Over helden gesproken

Limburgse oorlogshelden in de 20ste eeuw

Karel Strobbe

Wij groeten U, de stoere soldaten
van de Witte Brigade
Uw vlag is geen weelde
van kleur in de zon
Uw vlag is uw moed
die in schoonheid won,
daar ze jaren in 't duister stond
van het ondergrondse front

Wij groeten U, gevallen soldaten
van de Witte Brigade
Uw dood was een daad
van offer en plicht
Uw dood is voor ons
het stralende licht
dat voor eeuwig een baken blijft
voor al wie een held wil zijn

Wij hopen met U, fiere soldaten
van de Witte Brigade
Ons Land groeit in eenheid
naar grootheid en macht
en wordt weer een kleinood
van zomersche pracht
Want we stellen ons leven pand
voor het HEILIG VADERLAND¹

De fenomenen oorlog en heldenretoriek gaan al eeuwenlang hand in hand. Telkens wanneer er strijd werd geleverd voor 'hogere', bijvoorbeeld nationale belangen, werden diegenen die deze belangen – al dan niet gewapenderhand – verdedigden, geëerd en herinnerd als helden. In sommige delen van de wereld maakt heldenretoriek ook vandaag nog deel uit van het dagelijkse politieke taalgebruik. Barack Obama's laatste *State of the Union Address* was nog maar enkele seconden bezig of het publiek kreeg al een staaltje te horen van het evidente patriottisme dat de West-Europese observator bij momenten met verbazing vervult. Obama had de maand voor zijn speech enkele van de laatste uit Irak teruggekeerde troepen verwelkomd op Amerikaanse bodem. Samen hadden ze een 'trotse groet' gebracht aan de vlag

waaronder deze mannen hadden gediend. En plots was het daar: 'We gather tonight, knowing that this generation of heroes (mijn cursivering K.S.) has made the United States safer and more respected around the world.'²

De evidente gelijkschakeling van militairen en helden staat ver weg van de accenten die vandaag in België worden gelegd met betrekking tot de herinnering aan de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. Nochtans overheerste ook in ons land lange tijd het patriottische heldendiscours dat we tegenwoordig zo 'Amerikaans' vinden. In dit artikel gaan we op verkenning naar de wijze waarop oorlogshelden in Limburg in de twintigste eeuw werden bejubeld, geëerd en herinnerd. Daarbij hebben we oog voor zowel de immateriële als de materiële componenten van de heldencultus. We starten bij het einde van de Eerste Wereldoorlog, toen alle Belgische frontsoldaten als helden werden geroemd en er een nooit gezien herinneringselan op gang kwam. We maken dan een sprong naar de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de Duitse bezetting kreeg de Vlaams-nationalistische collaboratie alle vrijheid om haar eigen heldendiscours tentoon te spreiden en te ontwikkelen. Het verzet deed hetzelfde, maar zijn tegengeluid kon enkel in de illegaliteit worden verspreid. Na de Bevrijding werd het land opnieuw bevlogen door een golf van patriottische heldenverering die veel gemeen had met die van na de Eerste Wereldoorlog, ondanks het feit dat de Tweede Wereldoorlog voor België een totaal ander conflict was geweest. Aan de hand van concrete voorbeelden trekken we de lijn door naar vandaag. Welke verschuivingen traden er in de tweede helft van de twintigste eeuw op in de retoriek over oorlogshelden? In welke context duiken oorlogshelden vandaag nog op? Wat is daarbij de rol van lokale historici? We baseren ons bij dit overzicht op enkele Limburgse persorganen, op lokale bestuurlijke archieven en maken ook dankbaar gebruik van het werk van heemkundigen.³

Dit artikel is in eerste instantie bedoeld als duiding bij de twintigste-eeuwse oorlogsheldenverering. We leggen de nadruk daarom eerder op tendensen en in mindere mate op specifieke plaatsen of gevallen. Hoewel dit artikel als een uitnodiging kan beschouwd worden om de Limburgse situatie te toetsen aan andere provincies, is het niet ons opzet om te zoeken naar de specificiteit van Limburg. Door het nogal brede blikveld van deze bijdrage moesten we ook enkele belangrijke aspecten van de thema's 'helden en oorlogsherinnering' aan ons voorbij laten gaan. Zo krijgt de verschuiving tijdens het interbellum in de herinnering aan de IJzersoldaten in Vlaams-nationalistische zin amper aandacht en komt enkel het Vlaams-nationalisme van tijdens de bezettingsjaren 1940-1944 aan bod. Ook voor 'gecontesteerde' helden of de herinnering aan minderheidsgroepen vonden we jammer genoeg de tijd noch de plaats.

Vaderland en godsdienst verenigd in de helden van de Grote Oorlog

Op 11 november 1918 zwegen de kanonnen die vier jaar lang dag en nacht hadden gebulderd. De Grote Oorlog was voorbij. Voor België betekende de Wapenstilstand niet alleen het einde van een militair conflict, maar ook het einde van een vierjarige, moeizame bezettingsperiode. Onder meer door de gruwelijke Duitse represailles in 1914 (in Leuven, Aarschot, Dinant, enzovoort) was België al tijdens de oorlog het symbool geworden van nationaal martelaarschap.⁴ Het Belgisch leger, met koning Albert I op kop, genoot dan weer van een onbetwiste heldenstatus. Het was in de naam van *la Belgique martyre* dat de Belgische soldaten vier jaar lang achter de IJzer hadden gevochten. Het mag dan ook niet verbazen dat de naar huis terugkerende Belgische soldaten overal werden aangeklampt en door hun dorps- of stadsgenoten als helden werden onthaald. Het oorlogseinde ontlokte bij de Belgische bevolking taferelen van euforische vreugde, maar betekende meteen ook het begin van een rouwen verwerkingsproces. In *Het Belang van Limburg*, een in 1879 opgerichte katholieke krant, verschenen in de loop van 1919 tientallen artikels over de plechtigheden ter ere van overleden Limburgse frontsoldaten. Deze vaak korte berichten waren zo talrijk dat kleine dorpjes die niet meteen een vermelding kregen in de krant, verongelijkt van zich lieten horen. Dat blijkt onder meer uit de volgende inzending uit Membruggen: 'Zoo stilzwijgend zijn de bladen over de helden van ons dorpje, dat menigeen moet gissen dat "Meumerke" zich niet onderscheidde tusschen zijn geburen. En toch, zoo is 't niet.'⁵ De berichtjes uit *Het Belang van Limburg* vormen een goede bron om na te gaan welk beeld er van de gesneuvelden van 1914-1918 werd opgehangen. Dat beeld vertoonde een grote uniformiteit, zelfs op het stereotiepe af. De gevallen soldaten waren steeds toonbeelden geweest van grote offerbereidheid en gehoorzaamheid.

1 'Wij groeten U...', *Het Belang van Limburg* (hierna *HBvL*), 22/09/1944, 1.

2 'We komen hier vanavond bijeen in het besef dat deze helden van de Verenigde Staten een veiligere en wereldwijd meer gerespecteerde natie hebben gemaakt.'

3 Enkele personen verdienen een dankwoord voor de inlichtingen die ze ons verschaften: Jaak Geuns (Heemkundige Kring Peer), Guido Meeus (Heemkundige Kring Wijchmaal), René Winters (Heemkundige Kring Achel) en Gerard Wuylts (Hechtel).

4 L. Van Ypersele, 'Héros, martyrs et traîtres: les fractures de la Belgique libérée', in : S. Audoin-Rouzeau en C. Prochasson (red.), *Sortir de la Grande Guerre: le monde et l'après-1918* (Parijs 2008) 214 en 218.

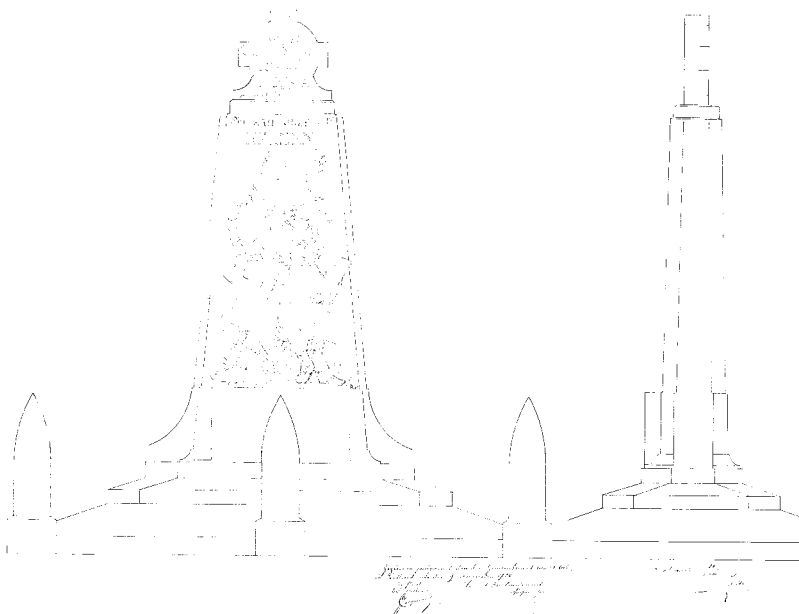
5 'Membruggen', *HBvL*, 11/05/1919, 9.

Hun heldendom was niet in de eerste plaats gelegen in concrete gevechtdaden, maar in een aantal deugden die de katholieke Limburgse bevolking hoog in het vaandel droeg: zachtheid, braafheid, goedheid en een afkeer van trots en eigenbelang. In het geval van de Limburgse IJzersoldaten ging het steevast om christelijke helden. Natuurlijk stond ook hun vaderlandsliefde buiten kijf. Geluiden over loopgravenmoeheid, ongehoorzaamheid of de zinloosheid van de voorbijje stellingenoorlog vielen in *Het Belang van Limburg* niet te bespeuren. Die opvallende eensluidendheid is meteen een belangrijk kenmerk van heldenverering in het algemeen. De herdenkende gemeenschappen eisen het monopolie op over de typering van de gevallen helden. Verscheidenheid in karakters en motieven wordt afgevlakt. Het is maar de vraag of de herinneringsgemeenschappen de herdachten niet deugdzamer of christelijker voorstelden dan ze waren, omdat die gedachte troostend werkte.

Het einde van de Eerste Wereldoorlog was meteen ook het begin van een nooit geziene monumentenijver. Dit elan lag in het verlengde van de 'plechtige lijdendiensten', de gedenkstoeten, de vrijheidsboomplantingen en de vredesfeesten waarover de pers in 1919 berichtte. De honderden oorlogsmonumenten die in de jaren 1920 en (in mindere mate) 1930 werden opgericht, waren versteende lofredes en blijken van collectieve erkentelijkheid ten aanzien van de oorlogsslachtoffers. Ze begeleidden het rouwproces van lokale gemeenschappen, omdat ze de garantie boden dat de doden niet zouden worden vergeten. De gedenktekens werden in de eerste plaats opgericht ter ere van gesneuvelde soldaten, maar soms herdachten ze ook burgerlijke oorlogsslachtoffers zoals overleden gedeporteerden, gefusilleerden of verzetsmensen. Terwijl de Belgische overheid aarzelde over de vorm die ze aan de nationale heldenherinnering zou geven, ontstonden er op lokaal vlak allerlei comités voor de oprichting van gedenkplaten en monumenten.⁶ De comités verzamelden giften van particulieren en gingen vervolgens aankloppen bij hun gemeentebesturen om te onderhandelen over de bijkomende financiering en de vorm die ze aan hun oorlogsmonument zouden geven. De rol van het Limburgse provinciebestuur bleef doorgaans beperkt tot het waarborgen van een goede inplantingsplaats en een geringe controle op de esthetische waarde van het monument.⁷ Het ligt

6 S. Claisse, 'Pouvoirs(s) et mémoire(s). L'État belge et les monuments aux morts de la Grande Guerre', in: S. Jaumain e.a. (red.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique : actes du colloque international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003* (Brussel 2005) 545-559.

7 Provinciaal Archief Limburg, Monumenten Wereldoorlog I.

Ontwerptekening voor het oorlogsmonument van Achel, door de Oost-Vlaamse beeldhouwer Jules Vits.

niet in de bedoeling van dit artikel om de vele Limburgse oorlogsmonumenten kunsthistorisch te analyseren. Wel willen we erop wijzen dat de vorm die de gedenktekens aannamen, in de lijn lag van het discours dat in de pers over de oorlogshelden werd gevoerd. Concreet betekent dit onder meer dat vaderland en godsdienst, zeker in een uiterst katholieke provincie als Limburg, ook op de monumenten hand in hand gingen. Religieuze symbolen zoals kruisen, Heilig Hartbeelden, engelen of piëta's stonden naast militaire (soldaten, wapens, vlaggen) en nationale/lokale (een Belgische leeuw, beeltenissen van Koning Albert I, wapenschilden) symbolen. Het oorlogsmonument van Achel is een goed voorbeeld van het samengaan van religieuze en militaire iconografie. Op de voorzijde van het verticale monument in obeliskvorm prijken twee soldaten in gevechtsuitrusting. Boven hun hoofden wappert een vlag, en staat een opschrift: '1914 Aan onze helden 1918'. Helemaal bovenaan het monument prijkt een borstbeeld van Christus. Hij toont zijn Heilig Hart en zijn gespreide armen lijken te waken over een veld van grafzerken.

Met de inhuldiging van de lokale oorlogsmonumenten ging op de meeste plaatsen een jaarlijkse herdenkingstraditie van start. Daarbij trokken ieder jaar op 11 november oudstrijdersverenigingen, nabestaanden van de slachtoffers, fanfares en vertegenwoordigers van de gemeentebesturen naar het monument om er de doden te eren met Belgische vlaggen, gebeden, dodenappels en vaderlandse liederen. Zoals geweten werd de patriottische consensus over de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog vanaf het midden van de jaren 1920 gecontesteerd vanuit Vlaams-nationalistische hoek. De Vlaamse IJzerhelden werden daarbij afgeschilderd als slachtoffers van een militaristisch en door Franstaligen gedomineerd België.⁸ Aan Franstalige zijde waren de jaarlijkse herdenkingen dan weer de uitgelezen momenten om de eenheid van het land te beklemtonen. In Limburg groeide het radicale Vlaams-nationalisme in de loop van het interbellum uit tot een belangrijke minderheid, een gegeven dat des te meer zou blijken tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Helden in het Limburgse VNV-weekblad *De Toekomst*

Na de plotse en snelle verovering van het Belgisch grondgebied in mei 1940 ging het Duitse militaire bestuur op zoek naar partners om de rust en de orde in het bezette België te verzekeren. In Vlaanderen aarzelde het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) onder leiding van Staf De Clercq geen moment om in de collaboratie te stappen. Het persregime tijdens de bezetting creëerde voor het VNV immers de mogelijkheid om openlijk propaganda te voeren en haar eigen heldendiscours te verspreiden. De partij beschikte daarvoor over een aantal bladen die verdeeld werden in heel Vlaanderen, maar in Limburg zou vooral *De Toekomst* – waarvan het eerste nummer op 1 mei 1941 verscheen – die taak op zich nemen.⁹ Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog had het Vlaams-nationalisme een stevige positie verworven in de oostelijke provincie. In de laatste vooroorlogse parlementsverkiezingen had het VNV er 24,4 procent van de stemmen behaald. Onder meer door die sterke verankering in Limburg zou het VNV geen ander plaatselijk blad kennen van de omvang en betekenis van *De Toekomst*.¹⁰

Door de nauwe verbondenheid van het lot van het VNV met dat van nazi-Duitsland, doken er in *De Toekomst* af en toe Duitse helden op. Een van hen was de Duitse duikbootcommandant Günther Prien, de 'held van Scapa Flow', die in het begin van de oorlog talloze geallieerde schepen tot zinken had gebracht.¹¹ Ook Duitse 'culturele helden' of wetenschappers kregen, meestal naar aanleiding van de verjaardag van hun overlijden, een plaatsje in het weekblad. Maar veruit de belangrijkste heldengroep in *De Toekomst* waren de Limburgers die

8 L. Van Ypersele, 'Des héros sur l'Yser: l'héroïsme militaire dans les mémoires belges de la Grande Guerre', in : A. Colignon, C. Lanneau en P. Raxhon (red.), *Radicalités, identités, patries: hommage au professeur Francis Balace* (Luik 2009) 197-200.

9 Over het VNV in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, zie B. De Wever, 'Het Vlaams Nationaal Verbond in Limburg 1933-1944', *Het oude Land van Loon. Jaarboek van de federatie der geschied- en oudheidkundige kringen van Limburg*, 50 (1995) 23-49.

10 P. Schrijvers, *De Toekomst. Het oorlogs-weekblad van het Limburgse VNV* (Hasselt 1987) 23.

11 *De Toekomst* (hierna DT), 31/05/1941, 1 (titelloos artikel); 'In 1941 verloor Vlaanderen', DT, 03/01/1942, 3.

aan Duitse zijde streden en sneuvelden op het Oostfront. Op 6 augustus 1941 namen de eerste Limburgse vrijwilligers van het Vlaams Legioen afscheid van familie en sympathisanten in Hasselt.¹²

Vanaf dat ogenblik werden hun ervaringen met argusogen door de redactie van *De Toekomst* gevolgd. Met veel fierheid schreef het blad over de vermeldingen van het Vlaams Legioen op de dagorde van de Duitse legerleiding, of over de – vaak postume – uitreiking van het IJzeren Kruis aan Limburgse Oostfronters.¹³ In totaal zouden ongeveer 530 Limburgers kiezen voor de gewapende strijd tegen het bolsjewisme. Daarvan zouden er enkele tientallen sneuvelen. In de artikelen over de gevallen Oostfronters traden dezelfde mechanismen in werking als destijds bij de hulde aan gevallen Belgische IJzersoldaten. Hun motieven waren steeds nobel en idealistisch, de dood die ze sneuvelden was in alle gevallen een heldendood. De symbolische beeldspraak bleef daarbij niet achterwege. Na hun overlijden traden de gevallen kameraden binnen 'in de tempel onzer heldenverering'.¹⁴ De betekenis van hun dood werd in de huldeartikelen dik in de verf gezet: '[...] uit het bloed van onze jongens zal een nieuw Vlaanderen groeien en hun namen zullen geboekt blijven als de grondleggers van een nieuwe tijd en een nieuw, onversaagd, manhaftig en wilskrachtig Vlaamsch volk'.¹⁵ Het sneuvelen van de Oostfronters kreeg ook nog op andere manieren een historische lading. De helden van het heden werden geportretteerd als de geestelijke nakomelingen van helden uit het verleden. Het Vlaams-nationalistische vertoog van *De Toekomst* ontwaarde een duidelijke lijn in de geschiedenis van het Vlaamse volk, waarbij de Oostfronters in de traditie werden geplaatst van onder meer de Guldensporenslag, de Boerenkrijg en de Eerste Wereldoorlog. De Oostfronters 'voelden zich Klauwaerts, Geuzen, Brigands en IJzerhelden'.¹⁶

Naast gesneuvelden aan het Oostfront, vielen er in Limburg ook 'gevallen Kameraden van het thuisfront' te betreuren. Dat had alles te maken met de spiraal van terreur en contraterreur waarin het voorheen vrij kalme Limburg in het vierde oorlogsjaar verzeild geraakte.¹⁷ Twee golven van geweld, waarbij verzetslui echte of vermeende collaborateurs doodschoten en diverse collaboratiemilities daarop een antwoord gaven met razzia's en executies, leidden in de zomer van 1944 zelfs tot een klimaat van burgeroorlog in Limburg. De slachtoffers van de terreur werden in *De Toekomst* met identieke huldeblijken bejegend als de gesneuvelde Oostfronters. Het Limburgse VNV beschouwde hun strijd als één en dezelfde, zoals blijkt uit een rede uitgesproken bij het graf van Zwarte Brigademan Jozef Zwerts, het eerste Limburgse terreurslachtoffer: 'Bij dit graf denken wij onwillekeurig aan onze gevallen kameraden aan het Oostfront, die in nauwe samenwerking ginder het offer brachten, ook gij stierft denzelfden heldendood, doch getroffen door den kogel van een gluiperigen en niets ontzienden vijand [...]'.¹⁸

Twee golven van geweld leidden in de zomer van 1944 zelfs tot een klimaat van burgeroorlog in Limburg.

Terwijl de gesneuvelde Oostfronters en de vermoorde militanten uit de eigen rangen zonder uitzondering als helden werden geëerd, omschreef het VNV-

12 W. Massin, *Limburgers in het Vlaams Legioen en de Waffen SS* (Diest 1991) 66.

Op 14 februari 1942 contrasteerde *De Toekomst* de dapperheid van de Vlaamse Oostfronters met de kleingeestigheid van de opstellers van een anonieme dreigbrief. De tekst luidt: 'De zwarte Brigade de nationaalsocialistische generatie, de Duitse Militie ter dood. Met U openen wij de terechtstellingen na den val der Duitse troepen.'

13 Zie bijvoorbeeld 'Het E.K.I. voor SS-Sturmmann Jules Geurts', *DT*, 08/08/1942, 1.

14 'Voor de tweede maal sneuvelde een Limburger... Toontje Denis gevallen voor Vlaanderen en Europa', *DT*, 21/02/1942, 1.

15 'Kameraad Leon Bijmens', *DT*, 28/03/1942, 1.

16 '6 Oogst 1941 – 6 Oogst 1944. In eer en trouw', *DT*, 05/08/44, 1.

17 Zie voor een gedetailleerde studie J. Bouveroux, *Terreur in oorlogstijd: het Limburgse drama* (Antwerpen 1984).

18 'Begravenis van Kd. Zwerts te Diepenbeek', *DT*, 05/06/1943, 1.

blad zijn politieke tegenstanders met een even grote vanzelfsprekendheid als lafaards of misdadigers. De bloedernstige retoriek over de eigen helden stond op die manier in schril contrast met een ironisch gebruik van het heldenbegrip wanneer het weekblad over de vijand schreef. Een eerste uitgelezen doelwit waren de bombardementen van de Engelsen en de Amerikanen. De geallieerde luchtoorlog, die inderdaad heel wat *collateral damage* veroorzaakte, werd ten strengste veroordeeld. Het volgende bericht kwam in december 1941 uit Neeroeteren: 'Maandagmorgen rond half vijf, hebben de Engelsche luchthelden nogmaals hun dapperheid bewezen! Honderden brandbommen alsmede enkele springbommen hebben die luchtpiraten kwistig uitgestrooid en dat... lukraak!'¹⁹ Ook de acties van het verzet werden veroordeeld als daden van lafbekken of bandieten. De 'dappere' en 'openlijke' strijd van de Oostfronters werd afgezet tegen de anonieme en vaak nachtelijke acties van het verzet. Het ingooien van ruiten, het ophangen van dreigbrieven, het bekalken van muren met RAF- of V-tekens, het doorsnijden van telefoonkabels... het waren stuk voor stuk daden van 'witte flauwerikken', 'tricolorehelden' en 'Anglofiele mondhelden'. Toen *De Toekomst* op 22 april 1944 commentaar gaf bij de executie van 24 partizanen – te plaatsen in de genoemde spiraal van geweld – omschreef het weekblad de aanslagen waarvoor ze waren veroordeeld als 'sluipmoorden' en schurkenstreken.²⁰

19 'Uit de gouw. Neeroeteren. Luchtpiraten boven ons dorp', *DT*, 13/12/41, 2.

20 'In Memoriam onze Kameraden', *DT*, 22/04/1944, 1.

Een clandestien tegengeluid: de sluikpers

Ook de verschillende verzetsorganisaties hadden er alle belang bij om de dapperheid en de moed van hun leden, en de lafheid van hun vijanden, flink in de verf te zetten. De sluikpers was daarvoor het beste instrument. Veel meer nog dan tijdens de Eerste Wereldoorlog was de clandestiene pers tijdens de Tweede Wereldoorlog een middel om de bevolking een hart onder de riem te steken. Voor pure nieuwsinformatie deed de bezette bevolking immers stiekem een beroep op de BBC-radio. De ongeveer 700 gekende Belgische sluikbladen riepen hun lezers op om de koppen fier omhoog te houden, om zich niet bij een Duitse eindoverwinning neer te leggen en om mee te werken aan de nederlaag van nazi-Duitsland.²¹ De clandestiene pers vormde zo een tegengeluid tegenover de schijnbare neutraliteit van de gecensureerde pers en de pretenties van de collaboratiepers. Wanneer een sluikblad banden had met een gewapende verzetsorganisatie, reserveerde het doorgaans veel kolomruimte om de eigen verzetsdaden in de kijker te plaatsen. *De Partisaan* bijvoorbeeld, het Nederlandstalige orgaan van de Belgische partizanen, bestond meestal uit niet veel meer dan een opsomming van sabotageacties, aanslagen en eervolle vermeldingen voor verschillende partizanenkorpsen. Andere bladen richtten hun pijlen dan weer bij voorkeur op de helden van de vijand. Volgens het Haseltse onafhankelijke blad *Vrije Vaderlanders* waren de Vlaamse Oostfronters geen verdedigers van de Vlaamse zaak of van de christelijke beschaving, maar in de eerste plaats verraders die de bezetter van België aan een overwinning trachtten te helpen. Ze toonden soldatenmoed in Rusland, maar in mei 1940 waren ze 'te laf geweest om hun eigen land te verdedigen'.²² *De Vrijheidsklok*,

21 Voor een studie over o.m. de Limburgse sluikpers, zie A.-M. Habraken, *Sluikpers in Limburg en Vlaams-Brabant tijdens de Tweede Wereldoorlog* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven 1978).

22 'Als de duivel de passie preekt...', *Vrije Vaderlanders*, (juli 1941) 2.

Hoofding van het Vlaams-Brabantse en Limburgse sluikblad *De Vrijheidsklok*.

het orgaan van het Vlaams-Brabantse en Limburgse Onafhankelijkheidsfront, bestempelde in augustus 1942 al degenen die wapens opnamen voor de vijand als 'het vuilste, het ellendigste der samenleving'.²³ Om zijn punt duidelijk te maken, beschreef het blad een voorval uit Diest. Daar had een groep NSKK'ers enkele schooljongens lastiggevallen omdat ze driekleurige lintjes droegen: 'En toen zagen wij hoe die koene helden, die zich met honderd tegenover een paar kinderen bevonden, hun bajonetten trokken om alzo hun tegenstrevers te lijf te gaan.'²⁴ Net zoals *De Toekomst* hanteerde *De Vrijheidsklok* het heldenbegrip dus ironisch.

Het tegengeluid dat de clandestiene pers liet horen, was ook elders haast letterlijk het omgekeerde van wat bijvoorbeeld *De Toekomst* schreef. Ook het verzet greep terug naar het verleden om de huidige strijd in historisch perspectief te plaatsen. Verzet en collaboratie streden daarbij om dezelfde erfenis: 'De slag der Gulden Sporen 1302 getuigt nog immer van den onvergankelijken vrijheidsgeest van het Vlaamsche Volk, geest heden meer levendig dan ooit.'²⁵ Het blaadje *Front* verwees in 1941 naar een alom bekende 'Limburgse oude Belg' toen het de werklieden opriep tot sabotage: 'Arbeiders, mijnwerkers van Limburg, traag werken, de productie saboteren, beteekent ons aansluiten bij de machtige vrijheidskampers, beteekent dat Limburg, dat de mannen van Ambiorix ook recht zullen hebben op een roemrijke bladzijde in den reuzenstrijd tegen het gehate Nazisme.'²⁶ De RAF-bombardementen waren in de ogen van het verzet geen uiting van laffe oorlogsvoering, maar onvermijdelijke tekenen van een nakende Bevrijding. Dat daarbij onschuldige burgerslachtoffers vielen, was dan weer vooral de schuld van de Duitsers, die zich in dichtbevolkte wijken vestigden, en van de oorlogsburgemeesters, die het nalieten te wijzen op het belang van schuilkelders.²⁷ Tegenover de heldenretoriek van de collaboratie plaatste de sluikpers haar eigen helden- en martelaarscultus. De berichtgeving van *De Toekomst* over de 24 geëxecuteerde partizanen werd door *De Partisaan* beantwoord met een brief van de Limburgse partizanenafdeling. Daarin klonk uiteraard een ander geluid: 'Limburgsch heldenbloed willen den bezetter en zijn hondsche knechten bezwadden door de 24 limburgse partizanen als bandieten af te schilderen. De Limburgers echter weten wat de 24 vermoorden voor hen beteekenen.' De ter dood veroordeelde verzetslui waren 'hardnekkige en moedige vrijheidskampers' geweest, die hun leven hadden geofferd voor de onafhankelijkheid van hun land en de vrijheid van hun volk. Hun bloed was als 'zaad in den gezonden Limburgschen bodem', dat krachtig zou ontkiemen en de 'verraders' en het 'verkocht gespuis' weldra zou verpletteren.²⁸

23 'Helden', *De Vrijheidsklok*, (augustus 1942) 4.

24 *Ibidem*. Het NSKK (*Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps*) was het militaire vervoerskorps van de nazi-partij, waarin ook Belgische vrijwilligers dienst namen.

25 'Vaststellingen van een werkman', *Vrije Vaderlanders*, (juli 1941) 3.

26 'Met hoop en vertrouwen de toekomst ingeblikt', *Front*, 1941 (een preciezere datering is niet gekend).

27 Zie bijvoorbeeld 'De bombardementen en ons volk', *Het Strijdende Limburg*, (juni 1944), 2, naar aanleiding van het bombardement van 27-28 mei 1944 op het Kamp van Bervert in Leopoldsburg.

28 "'24 Limburgsche terroristen veroordeeld'", *De Partisaan*, (juli 1944) 8-9.

Tegenover de heldenretoriek van de collaboratie plaatste de sluikpers haar eigen helden- en martelaarscultus.

Helden na de Bevrijding: herdenken in een vertrouwd kader

Door de oostelijke ligging van de provincie was het voor sommige delen van Limburg lang wachten op de komst van de geallieerde bevrijders. Terwijl de feestvreugde in Brussel al op 3 september losbarstte, hadden vele Limburgers nog enkele bange nachten in de schuilkelder voor de boeg. Het oponthoud van de geallieerde divisies wegens brandstoftekort maakte het voor de Duitsers

mogelijk om zich achter het Albertkanaal te reorganiseren. De hevige slag om Hechtel (6-12 september) was daar een rechtstreeks gevolg van. Op 7 september werd Hasselt bevrijd door de Amerikanen, een dag later was het de beurt aan Tongeren. Leopoldsburg en Lommel werden op 11 september bevrijd. Voor de gehuchten en gemeenten ten noorden van het kanaal Bocholt-Herentals zou het beslissende moment enkele dagen later volgen. Hamont werd bevrijd op 20 september. Toen een patrouille van de Belgische Brigade Piron op 23 september nabij Maaseik contact maakte met de Amerikanen, was Limburg een vrije provincie.²⁹

In tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog, waren het geen landgenoten die in de uren na de Bevrijding door de Belgische bevolking als helden werden onthaald. Die glansrol was zonder enige twijfel weggelegd voor de Amerikaanse en Engelse soldaten. De hoge verwachtingen die in 1944 over de inzet van het Belgische verzet bij de bevrijding waren gekoesterd, werden in Limburg niet ingelost. De dromen van de weerstanders waren stukgelopen op gebrekkige bewapening, militaire onbekwaamheid en politieke verdeeldheid. Neen, de helden van september 1944 waren Angelsaksisch, rookten echte tabak en kauwden gum. De historicus Peter Schrijvers heeft in zijn boek *De schaduw van de bevrijding* zeer raak getypeerd hoe de Belgische bevolking de bevrijders beschouwde als 'halfgoden' of 'olympiërs', die indruk maakten met hun rollend oorlogsmateriaal en uitblonken door een ontzettende vrijgevigheid.³⁰ De bevrijde bevolking trachtte op verschillende manieren haar dankbaarheid ten aanzien van deze helden te uiten. De geallieerde doden kregen plechtige begrafenissen, de bevrijders kregen massa's fruit en groenten toegespeeld en waren de eregasten op tal van huldeplechtigheden.

De helden van september 1944 waren Angelsaksisch, rookten echte tabak en kauwden gum.

Ook in de pers kreeg die fascinatie voor de geallieerden haar neerslag. De lezers van *Het Belang van Limburg* kregen regelmatig Engelse taaltips, terwijl Winston Churchill en Franklin D. Roosevelt de hemel werden ingeprezen. In de krant verschenen gedichten die de lof zongen van de bevrijders en de redactie deed van iedere plechtige ontvangst van geallieerde hoogwaardigheidsbekleders uitgebreid verslag. Maar toch werd al snel plaats geruimd, véél plaats, voor huldeblijken aan landgenoten. Historici hebben er al meermaals op gewezen dat het pas bevrijde België, dat voor de grote uitdaging van politieke en economische heropbouw stond, verlegen zat om nationale helden. Het Belgisch leger keerde in september 1944 niet terug uit een jarenlange stellingenoorlog en had dus ook geen mythische heldenstatus verworven. Integendeel, na de Achttiendaagse Veldtocht had het geen noemenswaardige rol van betekenis meer gespeeld. Daarom was de ophemeling van de burgers die in opstand waren gekomen tegen het nazisme, de enige mogelijkheid.³¹ Op nationaal-politiek vlak kreeg die nood aan Belgische helden gestalte in een ingewikkeld regime van erkenningen en statuten voor gewapende weerstanders, burgerlijke weerstanders, gedeporteerden, enzovoort. Op het lokale vlak kwam dat tot uiting in een herdenkingscultuur die opvallende gelijkenissen vertoonde met die van vlak na de Eerste Wereldoorlog.³² De leden van de 'Witte Brigade' werden, net als de IJzerhelden van weleer, geëerd als de 'als besten onder de Belgen' of

29 Voor een uitgebreide chronologie, zie G. Bours, *Limburg, mei 1940 - september 1944. De bevrijding* (Genk 2002) 62-95.

30 P. Schrijvers, *De schaduw van de bevrijding: België, 1944-1945* (Antwerpen 2008) 57-83.

31 P. Lagrou, *Heroes, martyrs, victims. A comparative social history of the memory of World War II in France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling KULeuven) 30.

32 Zie ook B. Benvindo en E. Peeters, *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen 2011) 52-53.

als 'hoogstaande dienaars van het Vaderland', die de eer van de natie gewa-penderhand hadden verdedigd. In *Het Belang van Limburg* vonden we tal van voorbeelden van deze patriottisch-militaire heldenretoriek. Eén citaat, over de 22 politieke gevangenen die op 6 september 1944 door SS'ers in Leopoldsburg werden neergeschoten, volstaat om dit fenomeen te illustreren: 'Hulde weze hier gebracht aan deze helden, die zóó kort voor de bevrijding, gevallen zijn op het veld van eer, door de hand van laffe geweldenaars. Uit hun martelarenbloed zal de grootheid van een nieuw en groot België geboren worden!'³³

Een gematigde monumentenijver

Net als na de Eerste Wereldoorlog 'versteende' ook de herinnering aan de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in de vorm van allerlei gedenktekens. Toch zou het na de Bevrijding niet meer tot eenzelfde monumentenijver komen als vijftientig jaar daarvoor.³⁴ Nieuwe, strikt lokale monumenten of gedenktekens waren na de Bevrijding ook niet meer zo nodig, want haast ieder dorp had er al een. De namen van de gesneuvelden werden gewoonlijk toegevoegd aan de al bestaande monumenten, en de data 1940-1945 er eenvoudig bijgegraven. Ook de namen van plaatselijke gevallen verzetlui of burgerlijke slachtoffers kregen vaak een plaatsje op de bestaande monumenten. De jaarlijkse dodenherdenkingen, die vanaf november 1944 konden worden hervat, huldigden voortaan de slachtoffers van beide wereldoorlogen. De organisatoren waren vaak dezelfde als vóór de oorlog: oudstrijdersverenigingen, gemeentebesturen en militairen, eventueel aangevuld met organisaties van voormalige verzetsleden of politieke gevangenen, politieke groeperingen of parochies.

33 'Een dertigtal Burgers beestachtig door Duitschers vermoord te Hechtel. 21 politieke gevangenen door vlaamsche S.S. gefusilleerd te Leopoldsburg', *HBvL*, 16/09/1944, 1.

34 Zie ook M. Jacobs, *Zij, die vielen als helden... Cultuurhistorische analyse van de oorlogsgedenktekens van de twee wereldoorlogen in West-Vlaanderen* (Brugge 1996) dl. 1, 33-36.

Op vele plaatsen verschenen de namen van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog op het reeds bestaande WO I-monument. In Achel gebeurde dat in verschillende stappen. De plaat met de naam van verzetsman pater Averdieck werd pas in 2010 onthuld.

Natuurlijk was het na de Tweede Wereldoorlog niet al continuïteit wat de klok sloeg en zagen in de onmiddellijke naoorlogse periode tientallen nieuwe herinneringsoorden het levenslicht in Limburg. Veel gebeurtenissen die zich hadden afgespeeld tijdens de bezettingsjaren of in de bevrijdingsdagen waren zo nieuw en uniek geweest, dat ze geen neerslag konden krijgen op bestaande herdenkingsplaatsen. Vermoorde of in concentratiekampen omgekomen medeburgers kregen een gedenkplaat of een straatnaam, plaatsen van terreur

werden vereeuwigd. In het kleine dorpje Wijer werd al in oktober 1944 een comité opgericht dat fondsen zou verzamelen voor een uitvaartplechtigheid en de oprichting van een monument ter ere van de vier gevallen verzetslui uit het gezin Lambrechts.³⁵ Ook de dramatische lotgevallen van het Limburgse Geheim Leger in de septemberdagen van 1944 gaven aanleiding tot de oprichting van verschillende herdenkingsplaatsen.³⁶ Op 5 september 1944 hadden alle leden van het Geheim Leger in Limburg een mobilisatiebevel gekregen. Ook de sector Maaseik kreeg de opdracht om zo snel mogelijk hun 'schuiloord' te vervoegen, dat gelegen was in de bossen nabij Rotem. Op 9 en vooral 10 september kregen ze echter af te rekenen met Duitse omsingeling en aanvallen. De weerstanders vluchtten en zochten een onderkomen in de omliggende dorpen. Dertien vluchtelingen werden echter aangehouden en neergeschoten in Opglabbeek, nog eens vijf in Neeroeteren. Bij het schuiloord zelf slaagden de Duitsers erin om enkele tientallen weerstanders gevangen te nemen. Ze werden afgevoerd naar As, waar een deel werd vrijgelaten. Voor de overblijvenden begon een helletocht. Twaalf werden er gefusilleerd in het Nederlandse Heer, nog eens zeven in het Duitse grensplaatsje Minder-Gangelt. De rest werd gedeporteerd naar Duitsland. In al de genoemde plaatsen werden kort na de oorlog gedenktekens geplaatst. Het meest significante was de zogenoemde 'Kapel van de Weerstand' in Rotem, die werd opgericht ter nagedachtenis van de 111 doden van de volledige Sector Maaseik. Ze heeft als opschrift: 'Kniel even neer hier vielen helden voor plicht en eer'.

Het patriottisme verlaten: helden op de achtergrond?

Sinds de oprichting van de Kapel van de Weerstand in Rotem in 1947 vinden er elk jaar, in de maand september, herdenkingsplechtigheden plaats. Hetzelfde gebeurt tot op de dag van vandaag in heel Limburg – en uiteraard ook in de rest van het land – bij de gedenktekens ter ere van gesneuvelde soldaten, omgekomen verzetslieden, gecrashte RAF-piloten, enzovoort. De 'ouderwetse', patriottisch-militaire vormgeving van die herdenkingen blijft tot op vandaag opvallend goed overeind. Toch kan dit niet verhullen dat de patriottische oorlogsherinnering – met daarin een centrale plaats voor de helden van het vaderland – al sinds geruime tijd onderhevig is aan verval. Het publiek dat de plechtigheden traditiegetrouw bijwoont – oudstrijders, vaderlandslievende verenigingen en nabestaanden van de slachtoffers – wordt steeds kleiner en ouder. Historici die de evolutie van de oorlogsherinnering in België hebben bestudeerd, situeren het einde van de patriottische consensus omstreeks het jaar 1970. De generatie van mei 1968, die na de oorlog was geboren, vond geen aansluiting bij de herinneringsgemeenschappen die een sterke persoonlijke band hadden met de herinneringsplaatsen.³⁷ Ook de federalisering van België bedreigde het nationale kader van de herinnering. Andere waarden zoals mensenrechten, tolerantie en democratie kwamen centraal te staan in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. De opkomst van uiterst rechts in Vlaanderen, en de daarbij horende nood aan waakzaamheid en opvoeding tot democratisch burgerschap, leidde in de jaren 1990 tot een vernieuwde aandacht voor de Tweede Wereldoorlog in politieke en onderwijskringen.³⁸

35 'Wijer viert zijn helden', *HBvL*, 22/10/1944, 1.

36 Voor een chronologie van de gebeurtenissen, zie W. Alenus, *"Walküre"-excessen. Deel V: "Bataljon Beazar"* (Oostende 1994). Voor een overzicht van de gedenkplaatsen, zie Unie der Verbroederingen van het Geheim Leger, 1940-1944. *Dag van het Geheim Leger, georganiseerd door de Confederatie der Verbroederingen van het Geheim Leger Limburg* (Hasselt 1969).

37 Benvindo en Peeters, *Scherven van de oorlog*, 118.

38 *Ibidem*, 131.

Historici situeren het einde van de patriottische consensus omstreeks het jaar 1970.

Laten we deze tendensen eens toetsen aan de herdenkingen van 50 jaar Bevrijding en oorlogseinde in Limburg. Welke boodschappen klonken door in de toespraken en de activiteiten van september 1994 en mei 1995? Welke plaats kregen de oorlogshelden van weleer toebedeeld? Op het eerste gezicht leek er toen niets nieuws onder de zon. De oorlogsslachtoffers werden eens te meer door middel van eucharistievieringen, stoeten en de neerlegging van bloemenkransen herdacht en gehuldigd. De vaderlandslievende verenigingen mochten zich verheugen in de aandacht van een groot publiek, terwijl ze zich tijdens de optochten gewillig door jeugdige fanfarekorpsen lieten omringen. Maar wie iets verder kijkt, ziet de tekenen van een nieuwe tijd en merkt vooral de grote verschillen met de patriottische koorts van na de Bevrijding. De Bevrijdings- en Vredesfeesten ademen een sfeer van serene dankbaarheid en respect tegenover de bevrijders van weleer – die vaak met delegaties aanwezig waren – en tegenover iedereen die zich destijds voor die Bevrijding had ingezet. Dankzij hen was er vrede en vrijheid – meteen de vaakst genoemde begrippen in 1994 en 1995.³⁹ De herdenkingen waren feesten van dankbaarheid, maar bijna overal ook momenten van bezinning rond de gevaren van xenofobie, racisme en onverdraagzaamheid. De rondtrekkende tentoonstelling 'Een dagboek voor de toekomst. De wereld van Anne Frank in België' deed enkele Limburgse gemeenten aan. De Jodenvervolging was inmiddels één van de krachtigste symbolen van de Tweede Wereldoorlog geworden. Er werd ook vaak verwezen naar de conflicten in Joegoslavië, Somalië, Rwanda en Burundi. Ze golden als een bewijs dat vrede, vrijheid en verdraagzaamheid geen evidenties waren. En de helden van de bevrijding? Die waren intussen uitgegroeid tot leermeesters en voorbeelden, vooral voor de jeugd. Helden eren en jongeren informeren moesten in 1994 en 1995 samengaan.⁴⁰ De burgemeester van Beringen verwoordde het zo: 'Met diepe eerbied roepen we de herinneringen op aan hen die 50 jaar geleden met hun leven onze vrijheid betaalden. Vastberaden zullen we de idealen van deze helden blijven verdedigen tegen allen, die ze durven bedreigen. Moge de jeugd dit verzet tegen elke vorm van verknechting verder zetten.'⁴¹

En de helden van de bevrijding?
Die waren intussen uitgegroeid
tot leermeesters en voorbeelden,
vooral voor de jeugd.

Lokale historici en heemkundigen als hoeders van de herdenkings-traditie?

Een andere opmerkelijke vaststelling bij de Bevrijdings- en Vredesfeesten is de grote betrokkenheid van lokale historici. Op vele plaatsen zetelden ze in het organiserend comité en zorgden ze voor een tentoonstelling of een gelegenheidspublicatie. Die betrokkenheid kwam niet uit de lucht vallen. In haar studie over oorlogsmonumenten in West-Vlaanderen wees Mariette Jacobs op de toenemende inbreng, zeker vanaf de jaren 1980, van heemkundigen en lokale historici bij de oprichting van monumenten, maar ook bij het levendig houden van de herinnering aan oorlogsslachtoffers in het algemeen.⁴² Vanuit hun passie voor de geschiedenis van hun dorp of gemeente doen ze vaak veel meer dan enkel teksten publiceren of tentoonstellingen organiseren. De Limburgse situatie bevestigt deze tendens. Een goed voorbeeld van hoe speurwerk over

Op de affiche van de Vredesfeesten in Sint-Truiden prijkt het plaatselijke oorlogsmonument en de aankondiging van een tentoonstelling over de Jodenvervolging. Aloude en relatief recente vormen van oorlogsherinnering gingen samen in mei 1995.

39 Zie ook D. Martin, 'Les commémorations de la libération en Flandre vues sous l'angle locale: de la kermesse flamande à la leçon politico-morale', in A. Colignon, C. Kesteloot en D. Martin (red.), *Commémoration: enjeux et débats* (Brussel 1996) 67-112.

40 SOMA, AA 1455, Enquête bij de Vlaamse gemeenten over de viering van 50 jaar bevrijding, dossier Sint-Truiden.

41 *Ibidem*, dossier Beringen.

42 Jacobs, *Zij, die vielen als helden...*, dl. 1, 34.

het lokale oorlogsverleden kan leiden tot nieuwe herinneringsplaatsen, is de werkgroep 'Limburgse Vrienden van de Geallieerde Luchtmacht'.⁴³ Het oorspronkelijke doel van deze vereniging was om het via lidgelden mogelijk te maken dat nog levende bemanningsleden van neergestorte vliegtuigen een reis konden maken naar België. Het eerste wapenfeit, en meteen de officiële start van de vereniging, was de onthulling in 1983 van een gedenkplaat in Hamont, ter nagedachtenis van drie gesneuvelde bemanningsleden van een neergestorte Lancaster-bommenwerper. Twee jaar later volgde de onthulling van een klein monument nabij 'Brug 9' in de wijk Lommel-Barrier, waar op 17 september 1944 de geallieerde operatie Market-Garden van start was gegaan. In 1986 kreeg de parochiekerk van Overpelt-Fabriek een glasraam van de vereniging, naar aanleiding van een crash in 1944. De inhuldigingen vormden vaak het startsein van terugkerende herdenkingsplechtigheden.

Ook de wens om de herinnering aan het verzet levend te houden vormt de motivatie van menig lokaal onderzoeker. Het beste Limburgse voorbeeld is ongetwijfeld Roger Rutten. Zijn oeuvre staat in het teken van het onder de aandacht brengen van vergeten stukken verzetsgeschiedenis. In de inleiding van zijn boek over verzet en collaboratie in Zonhoven *Wit & zwart*, noemt hij het boek een monument voor de helden die het voorlopig nog zonder monument moesten stellen.⁴⁴ Zijn boek over het Genkse oorlogsverleden, *Van Genk tot Mauthausen. Opmerkelijk verzet en collaboratie in Vlaanderen*, schreef hij eveneens vanuit de wens om vergeten verzetshelden een gezicht te geven. In een interview met *Het Belang van Limburg* zei hij daarover: 'In Genk werden vijftig verzetslui gedood, meer dan waar in Limburg ook. Meer dan zestig jaar later wacht ik nog altijd op een monument voor hen én voor al die andere Genkse verzetslui die vaak al vergeten zijn. Mijn boek brengt hulde aan die moed. Aan al die helden.'⁴⁵

De redenen waarom heemkundigen en lokale historici aandacht blijven schenken aan de helden en slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, zijn erg uiteenlopend. Het werk van Roger Rutten lijkt op een strijd tegen de vergetelheid. De recente gedenktekens ter ere van gesneuvelde geallieerden zijn dan weer in de eerste plaats uitingen van dankbaarheid en vriendschap. Ze versterken de band van een bepaalde lokaliteit met een verre, vaak overzeese herinneringsgemeenschap. Wat de arduinen gedenkplaten van de heemkringen en de 'papiermonumenten' van Roger Rutten wel gemeen hebben, is hun expliciete pedagogische motivering (naast uiteraard een historische doelstelling). De gesneuvelde piloten en vergeten verzetslui staan symbool voor de waarden die in het naoorlogse België het meest aan belang wonnen, namelijk vrede, vrijheid en democratie. Door die waarden te verbinden met concrete personen, en die personen vervolgens te portretteren als voorbeeldfiguren, hopen heemkundigen dat ze hun steentje bijdragen aan de educatie van de jeugd. Dat verlangen delen ze met de klassieke herinneringsgemeenschappen zoals oudstrijdersverenigingen. Niet toevallig hebben beide groepen vandaag af te rekenen met veroudering. Het is voor hen ongetwijfeld goed nieuws dat de toenemende aandacht voor erfgoed de publieke belangstelling voor hun inzet aanzienlijk vergroot.

43 W. Van de Laar, 'De Limburgse vrienden van de Geallieerde Luchtmacht', *Het Gengske*, 14 (2001) 27-35.

44 R. Rutten, *Wit & zwart: verzet en collaboratie in een Vlaams dorp* (Berchem 2008) 15.

45 'Er waren verraders en helden', *HBVL*, 26/09/2009, 24.

Beredeneerde bibliografie

Grasduinen in de pers van vlak na de Eerste en de Tweede Wereldoorlog is een ideaal beginpunt voor een lokaal onderzoek naar heldenverering. Voor de studie van de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog biedt het werk van Laurence Van Ypersele daarbij een goede achtergrond. Ze publiceerde onder meer over de naoorlogse cultus rond koning Albert I en de nationale en plaatselijke herdenkingspraktijken tijdens het interbellum. Eveneens aan Franstalige kant is Stéphanie Claisse de autoriteit op het vlak van de studie van oorlogsmonumenten; zie onder meer haar *La mémoire de la guerre 1914-1918 à travers les monuments aux morts des communes d'Etalle, Habay, Léglise et Tintigny* (Brussel 2002). Voor Vlaanderen zijn twee provinciale overzichtswerken over oorlogsmonumenten het vermelden waard: K. De Maesschalck e.a., *Oorlogsmonumenten 1914-1918 in Vlaams-Brabant* (Brussel, 2002) en de tweedelige studie van M. Jacobs, *Zij die vielen als helden... Cultuurhistorische analyse van de oorlogsgedenktekens van de twee wereldoorlogen in West-Vlaanderen* (Brugge, 1995). In zijn boek *Tussen Schelde en Wolchow: Vlaanderen en het Oostfront* (Antwerpen 2002) geeft Frank Seberechts duiding bij de propaganda voor de strijd aan het Oostfront. Detailstudies over persorganen tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er in overvloed, meestal in de vorm van licentiaatsverhandelingen. We signaleren enkel het overzichtswerk van Els De Bens over de gecensureerde pers (*De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944)*, Antwerpen 1973) en een interessante tentoonstellingsbundel over sluikpers tijdens WO II (*Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Gent 2004). Wie van achter zijn of haar computer wil bladeren in de annalen van de Belgische (oorlogs)pers, zal zich in de loop van 2012 kunnen verheugen in de lancering van een online databank over Belgische pers van 1830 tot 1950. Tot het zover is, kan de onderzoeker van clandestiene en gecensureerde pers uit de beide wereldoorlogen terecht in de leeszaal van SOMA. Wie meer wil weten over de politieke verwerking van verzet en vervolging, moet zeker te rade gaan bij Pieter Lagrou. De uitgave van zijn doctoraat (*The legacy of nazi occupation: patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge 2002) bevat een bespreking van de Belgische casus. Een overzichtswerk over oorlogsmonumenten en herinneringspraktijken met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog in België ontbreekt vooralsnog, al bevat de brochure (*On)versteend verleden. Oorlogsmomenten van de Tweede Wereldoorlog als onderzoeksobject voor leerlingen uit het secundair onderwijs* (Gent 2009) wel een handige aanzet. Het recente boek van Bruno Benvindo en Evert Peeters, *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan WO II* (Antwerpen 2011), gaat in eerste instantie over het Fort van Breendonk, de Ijzertoren, de Congreskolom en de Dossin-kazerne, maar beschrijft ook de bredere tendensen in de oorlogsherinnering in België.

Biografie

Karel Strobbe (*1984) is master in de Geschiedenis. Hij studeerde in 2006 af aan de Gentse universiteit met een verhandeling over de houding van katholieke tijdschriften tegenover protestanten en protestantisme (1884-1914). Daarna volgde hij de academische lerarenopleiding aan de Katholieke Universiteit Leuven. Van 2007 tot 2010 werkte hij in KADOC (Leuven) aan een onderzoeks- en publicatieproject over de zusters Kindsheid Jesu, een apostolische congregatie. Sinds januari 2011 werkt hij deeltijds als assistent op de afdeling Publieksgeschiedenis van het SOMA en deeltijds als projectmedewerker over de Eerste en de Tweede Wereldoorlog in Limburg, eveneens in het SOMA.

**Bovenzicht van de
tuinwijk van Water-
schei (Genk) vanaf
de kerktoren van de
Christus Koningkerk.**

Foto: Martin Kadar - Fotoarchief
Dienst Cultuur Stad Genk.

Sporterfgoed uit de mijnstreek

Heroïsche mijnwerkers als rolmodel en uithangbord

Ward Segers

De Belgisch-Limburgse mijnstreek behelst van west naar oost de gemeenten Beringen, Heusden-Zolder, Houthalen-Helchteren, Genk, As en Maasmechelen. Het is een dichtbevolkte en diverse streek waar verschillende culturen samenleven. De verbindende factor van deze zes gemeenten is het mijnverleden. De kolenindustrie heeft een uniek patrimonium achtergelaten. Dit erfgoed is een enorm bonte verzameling, een ware schat die geleidelijk aan wordt blootgelegd door de diverse professionele en amateuractoren die werkzaam zijn rond dit uniek stukje Limburgse geschiedenis.

Tot het collectieve mijngeheugen behoren zeker de verenigingen en hun wedstrijden. Vele harten zullen vandaag nog steeds sneller slaan als gemijmerd wordt over de grote successen van voetbalclub THOR Waterschei, toneelvereniging Thalia of volleybalclub Hörmann. Grote en kleine verenigingen speelden heel wat memorabele wedstrijden die talrijke helden voortbrachten. Zij worden tot op de dag van vandaag gekoesterd. In 2008 zette de Erfgoedcel Mijn-Erfgoed het project 'Victorie' op. Dit had tot doel het wedstrijdvergoed te ontsluiten voor het grote publiek. Op basis van een grondig onderzoek werden een tijdelijke tentoonstelling, een boek en een lezingenreeks uitgewerkt.¹

Aangezien de literatuur over het thema beperkt was, spitste het Victorie-onderzoek zich toe op diverse bronnen. Naast het archief van *Het Belang van Limburg* – digitaal te raadplegen via de website – of de archieven van de mijnen, de verenigingen en individuen, werd ook gebruik gemaakt van mondelinge bronnen. Er zijn immers nog heel wat oudmijnwerkers in leven die hun verhaal kunnen vertellen over het verenigingsleven en de vele memorabele wedstrijden. Bij Goalmine en de vzw Het Vervolg waren al een aantal interviews voorhanden. Die werden aangevuld met eigen gesprekken met voetballers, schutters, bocce-spelers en Vespisten.²

Mondelinge bronnen zijn zeer waardevol. Zij vertellen elk een eigen verhaal van het beleefde verleden. Dat individuele verhaal – vaak niet geregistreerd in schriftelijke bronnen – zal niet altijd aansluiten bij de feiten, maar is daarom niet minderwaardig. Deze verhalen vullen immers de leemten op die andere bronnen laten. Hoe de mensen ter plekke bijvoorbeeld het trekken van de Belgische taalgrens in 1963 beleefden, werd niet neergeschreven. Een interview kan dat naar boven brengen. Dat zorgt voor een meer genuanceerd, complexer historisch verhaal. De door archivalische bronnen verschaft feiten worden immers verrijkt met meer persoonlijke elementen, die zowel feitelijke gegevens kunnen zijn als belevingen van gebeurtenissen.³ Paul Thompson zegt het nog iets genuanceerder: 'oral sources can indeed convey "reliable" information; but to treat them as "simply one more document" is to ignore the special value they have as a subjective, spoken testimony'.⁴

Mondelinge bronnen moeten op de juiste manier gehanteerd worden. Deze bronsoort heeft eigen karakteristieken die een specifieke methodologie veronderstellen, zoals nog bleek tijdens een studiedag van het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) in het najaar van 2011.⁵ Mondelinge geschiedenis is een aparte onderzoeksmethode die vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw in academisch Vlaanderen doorbrak. Björn Rzoska besteedde de nodige aandacht aan de gesproken bron en ook het project 'Van Horen Zeggen' van het Vlaams Centrum voor Volkscultuur vzw en de Universiteit Gent leverde een belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar een wetenschappelijk verantwoorde benadering van deze unieke bronsoort.⁶

Dit artikel gaat over wedstrijdhelden. Een held kan omschreven worden als een persoon die zichzelf opoffert voor de grotere zaak, die moreel leiderschap toont en die door het leveren van een (uitzonderlijke) prestatie een voorbeeld en rolmodel vormt. Sporters kunnen ook helden zijn. Door hun prestaties (winnen van wedstrijden, breken van records, leiden van een team) zijn zij een voorbeeld voor anderen. Media besteden veel aandacht aan deze helden. Soms worden rolmodellen bewust gemaakt en strategisch gebruikt. Het mijnbedrijf creëerde zo ook haar eigen helden. Zij moesten een uithangbord voor de mijn zijn en, doordat ze zichzelf volledig gaven voor de mijn, een voorbeeld voor de werknemers vormen. Allereerst wordt bekeken hoe de mijn een rijk mijnverenigingsleven tot stand bracht en welke de rol van de wedstrijdhelden daarin was. Vervolgens bekijken we twee door de mijn opgerichte verenigingen en laten we de helden aan het woord.

De mijn maakt Limburg

Voor de komst van de koolmijnen bestond het Midden-Limburgse landschap uit eindeloze schrale heidevlaktes. Het was globaal gezien een dunbevolkt en amper ontsloten gebied waarin landbouw de belangrijkste economische sector was. De mensen woonden in kleine lemen huizen en langgevelboerderijen, hielden vee en gebruikten de heide om hun akkerland vruchtbaar te maken. De kolenindustrie in Luik en Henegouwen was op het einde van de negentiende eeuw al meer dan vijftig jaar actief. Ondanks investeringen kon de kolenindustrie de groei van de staalindustrie niet volgen, omdat ze te verouderd was. Dat leidde tot een nijpend kolentekort, wat men probeerde op te lossen door steenkool in te voeren. Deze economische noodzaak leidde samen met wetenschappelijke inzichten tot de eerste proefboringen naar steenkool in Belgisch Limburg. De Leuvense professor André Dumont boorde op 2 augustus 1901 in As de eerste steenkool aan, het begin van een ware kolenkoorts.

In Beringen, Eisden, Houthalen, Waterschei, Winterslag, Zolder en Zwartberg verrezen mijnbedrijven. Ze werden van kapitaal voorzien door grote Belgische, Franse en Luxemburgse industriële en financiële groepen. Op de desolate heide verscheen een immense machinerie om steenkool te exploiteren (schachtbokken, ontvangstgebouwen, kolenwasserijen, kolenhavens, burelen, enzovoort). De mijnen waren noodgedwongen volledig zelfvoorzienende bedrijven. Water, elektriciteit, bakstenen of betonblokken, verse lucht en ook stoom werden zelf gemaakt of aangevoerd. Hiervoor werden elektrische centrales, steenfabrieken, koeltorens, werkhuizen, spoorwegaansluitingen en boerderijen opgericht. Op die manier ontstond een totaal nieuw landschap. Winterslag was in 1917 de eerste mijn die in productie ging.

Om de productie te garanderen was heel wat werkvolk nodig. De schaarse inwoners van de mijnstreek waren niet geneigd te kiezen voor het mijnwerk dat zwaarder en gevaarlijker was dan het landbouwwerk dat ze gewoon waren. Daarom werden arbeiders van buiten de mijnstreek aangetrokken. Aanvankelijk waren dit nog Belgen (ervaren Waalse mijnwerkers, Nood-Limburgers en Antwerpenaren), maar vanaf 1922 rekruteerden de mijnen noodgedwongen in Centraal- en Oost-Europa (Polen, het voormalige Tsjechoslovakije, Oostenrijk...). Rond 1930 werkten al 6.500 gastarbeiders in de Limburgse mijnen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog liep de steenkoolproductie in de Limburgse mijnen gewoon verder. De opbrengsten, onder andere gegenereerd door Russische krijgsgevangenen, gingen naar de staalindustrie van de Duitse bezetter. Na de oorlog werden de Russische mijnwerkers vervangen door Duitsers en Belgische collaborateurs, totdat België in 1946 een akkoord sloot met Italië. In ruil voor steenkool leverde het schiereiland arbeidskrachten. De mijnramp in Marcinelle (1956) maakte hieraan abrupt een einde. In de daarop volgende jaren werden arbeidskrachten gerekruteerd in Spanje, Griekenland, Turkije en Marokko.

- 1 Alle details hierover via de website van de Erfgoedcel Mijn-Erfgoed. www.erfgoedcel-mijnnerfgoed.be.
- 2 Bocce is een Italiaans balspel dat lijkt op petanque. Bestuurders van een vespa-motor noemt men Vespisten.
- 3 B. Rzoska, 'Luisteren, spreken, zien en horen. De actuele aandacht voor mondelinge geschiedenis in Vlaanderen in perspectief', *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 54 (2005) 269-275.
- 4 Mondelinge bronnen kunnen inderdaad «betrouwbare» informatie aanbrengen; maar ze behandelen als een zoveelste document is voorbijgaan aan de speciale waarde die ze hebben als subjectieve, gesproken getuigenis. P. Thompson, *The voice of the past. Oral history* (Oxford 2000) 118.
- 5 Studiedag 'Mondelinge Geschiedenis in België', 18 november 2011, CEGES-SOMA. Hiervan verschijnt in het voorjaar van 2012 een rapport.
- 6 Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (MIAT) uit Gent organiseerde er in 1981 een colloquium over. Dankzij Erik Pertz en Maurice De Wilde, journalisten bij de toenmalige BRT, maakte het grote publiek kennis met mondelinge geschiedenis. FARO, 'Dossier mondelinge geschiedenis. Korte historiek.' <http://www.faronet.be/dossier/wat-mondelinge-geschiedenis/korte-historiek> (4 februari 2012).

Na 1945 maakte de provincie Limburg een immense ontwikkeling door. De Limburgse mijnen kwamen vrijwel ongeschonden uit de oorlog en konden daarom snel de nieuwe energiebehoeften van België bevredigen. De steenkoolnijverheid veranderde Midden-Limburg in al haar facetten. De inwoners van de mijnstreek maakten kennis met nieuwe architectuur, andere sociale structuren en moderne manieren van wonen en vervoer. In 1958 brak een internationale kolencrisis uit en werden door de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) productiebeperkingen opgelegd. Dit leidde tot de fusie van de mijnen van Houthalen en Zolder in 1964. Kort daarna moest Zwartberg, als compensatie voor de sluiting van Waalse mijnen, haar deuren sluiten. De andere mijnen verenigden zich om te overleven in 1967 in de nv Kempische Steenkoolmijnen (KS), een samenwerkingsverband tussen de stichtende vennootschappen en de Belgische overheid. Door de petroleumcrisis (1974) en de sluiting van heel wat Waalse mijnen, veerde de Limburgse steenkoolindustrie even opnieuw op. Maar de tekorten geraakten niet meer aangevuld. Uiteindelijk werd Thyl Ghyselincx als manager van KS aangesteld. Zijn saneringsplan sloot de ene na de andere mijn: Waterschei en Eisden (1987), Winterslag (1988), Beringen (1989) en als laatste Zolder in 1992. Dit was meteen het einde van een belangrijk stuk Limburgse geschiedenis.

De Limburgse steenkoolmijnen zorgden niet enkel voor werkgelegenheid. Ze bouwden voor hun werknemers prachtige, naar Engels voorbeeld uitgetekende tuinsteden. Dat was nodig want er waren geen woonvoorzieningen aanwezig in de Limburgse Kempen. Bovendien konden de mijnbazen op die manier een oogje in het zeil houden. In deze garden cities kreeg elke werknemer een eigen huis met tuin, in grootte passend bij zijn functie. De woningen varieerden qua architectuur, zodat de mijnwerkers zich geen nummer voelden. De straten en pleinen werden voorzien van het nodige groen. Ook dat had een reden: een groene oase moest de mijnwerker de nodige afleiding bezorgen na een lange werkdag in stof en duisternis.

In de garden cities kreeg elke werknemer een eigen huis met tuin, in grootte passend bij zijn functie. Een groene oase moest de mijnwerker de nodige afleiding bezorgen na een lange werkdag in stof en duisternis.

Alle voorzieningen waren voorhanden in de cités. De mijnen bouwden kerken, winkels, culturele centra, scholen, enzovoort. Net zoals de bedrijfsgebouwen waren dit vaak architecturale parels, zo bedoeld om het prestige en het succes van de mijn in de verf te zetten. Heel die infrastructuur werd daarenboven onderhouden door de mijn. Daarvoor had ze haar eigen dienst, de 'regie'. De gardes van de regie hielden er ook toezicht op dat de mijnwerker zijn huis en tuin onderhield en dat de orde en rust in de tuinstad werd bewaard. Zo was de controle op het werkvolk compleet.

Renner Roger Swerts (links op de fiets) wordt aangemoedigd tijdens het WK Wielrennen Beroepsrenners op Circuit Zolder in 1969. (Privécollectie)

Verenigingsleven en helden

Voor de komst van de mijnen beperkte het socioculturele leven zich tot volkssporten en kermissen. Een belangrijke plaats werd ingenomen door de schutterijen, die al lang deel uitmaakten van het (verenigings)leven van heel wat mensen. Met de komst van de kolenindustrie in de eerste decennia van de twintigste eeuw veranderde het verenigingsleven grondig. De mijnen organiseerden het sportieve en culturele leven in de mijnstreek. Zij zorgden voor de nodige infrastructuur en subsidies. Verder was materiële steun gebruikelijk, zoals voor de aanschaf van uniformen, muziekinstrumenten en decors, of voor het vervoer van leden bij verplaatsingen.

Het oprichten en ondersteunen van deze verenigingen gebeurde niet zomaar. Gestructureerde vrijetijdsbesteding zorgde er voor dat mensen van diverse afkomst elkaar in een ontspannende omgeving konden leren kennen en zo tot één gemeenschap werden gesmeed. Dat groepsgevoel was belangrijk voor de productiviteit in de mijn. Bovendien zorgde het lidmaatschap bij een mijnvereniging er ook voor dat de mijnwerker niet op café ging of lid werd van de vakbond. Op die manier voorkwam het bedrijf werkverzuim of revolutionaire gedachten. Syndicalistische verenigingen of communistische migrantenverenigingen werden zelfs tegengewerkt. In het boek van Tine De Rijck en Griet Van Meulder getuigt iemand van de opleidingsdienst van Zolder over de jonge mijnwerkers: 'Om die jongens bezig te houden, van het straat te houden en te zorgen dat ze 's maandags nuchter kwamen werken, organiseerden wij 's zaterdags voetbal. Onder de vakantie moesten we die jongens ook bezig houden, om ze niet te verliezen en om ze een beetje van straat af te houden.'⁷

7 T. De Rijck en G. Van Meulder, *De ereburgers: een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Berchem 2000) 380.

Ook waren de verenigingen een manier om het aanzien van de mijnen te verhogen. Goede resultaten van aangesloten clubs of verenigingen – in hun naam zat vaak een rechtstreekse verwijzing naar de betrokken mijn – straalden af op het bedrijf. Dat maakte van de mijn een gegeerde werkgever. Ook dat kwam de productiviteit ten goede. Om die goede resultaten te bewerkstelligen trokken de mijnen goede spelers en trainers aan. Zij kregen in ruil voor hun wedstrijdprestaties een goede omkadering: een eigen huis en goed werk – meestal bovengronds – op de mijn, alle trainings- en speelfaciliteiten, enzovoort. De goede spelers werden door het mijnbedrijf opgevoerd als helden. Zij waren de vertegenwoordigers van de mijn en vormden door hun sterke prestaties het ideale uithangbord van de mijn. Om de helden en hun prestaties bekend te maken, waren de diverse lokale en nationale media belangrijk. Media zijn geïnteresseerd in wedstrijdhelden omdat ze nieuwsverhalen over hun prestaties kunnen maken waarvoor veel mensen belangstelling hebben. De grote wedstrijden kregen dan ook meer aandacht dan de minder bekende. En die aandacht was goed voor het mijnbedrijf.

De wedstrijdhelden waren niet enkel belangrijk voor het blazen van de mijn. Ze fungeerden ook als rolmodel, 'a person considered as a standard of excellence to be imitated'.⁸ Hun prestaties en bijbehorende mentaliteit vormden een te volgen voorbeeld voor de anderen. De boodschap die de mijn wilde geven, was dat totale inzet tijdens het werk en in de sport of culturele vereniging leidde tot een aangenamer leven. Dat betekende concreet dat een held proper werk op de bovengrond met een passend loon en een mooier huis in de tuinwijk kreeg. Ook zorgde zijn goed gedrag ervoor dat de held op een beter blaadje stond bij de ingenieurs en bedienden die in het bestuur van de vereniging zaten en op het werk de lakens uitdeelden. Het succes zorgde daarnaast ook voor respect en aanzien. De lokale helden, groot en klein, toonden dus hoe het moest. Dat die helden gewone jongens waren die ook uit de mijn(streek) kwamen en met wie je bijvoorbeeld in het supporterscafé in contact kon komen, maakte het allemaal aannemelijker en haalbaar. Sportief succes behalen lag daardoor binnen handbereik. Als je maar goed genoeg je best deed, zowel tijdens je werk als in je vereniging, dan kon je een held worden. En dat leverde heel wat voordelen op!⁹

Als je maar goed genoeg je best deed, zowel tijdens je werk als in je vereniging, dan kon je een held worden.

De verenigingen en clubs werden bevolkt door de mijnwerkers en hun aanhang. Het bestuur ervan lag echter in handen van de bedienden en kaderleden van de mijn. Die laatsten konden immers het beste de doelstellingen van de vereniging of club realiseren. Personeelsleden uit de mijn werden ook aangespoord om zelf verenigingen op te richten. Het Franstalige kaderpersoneel had zo haar eigen elitaire verenigingsleven, niet toegankelijk voor de gewone mijnwerker, met onder andere kaatsbal-, tennis- en bridgeclubs. Naast een reguliere werking, organiseerde de mijn ook wedstrijden ter gelegenheid van feesten en kermissen. Die kermissen waren een echt volksfeest, voor jong en oud. Straten werden versierd, harmonieën speelden hun deuntjes en drank vloeide rijkelijk.

8 'Een persoon die beschouwd wordt als een standaard van uitmuntendheid die men wil imiteren.' Prof.dr. B.G.J. de Graaff & K. Buurman, *Voorbeeld doet volgen? Rolmodellen van (radicaliserende) moslimjongeren in Nederland* (Leiden 2009) 14, via <http://media.leidenuniv.nl/legacy/Voorbeeld%20doet%20volgen2.pdf> (28 februari 2012).

9 Mogelijk zorgde het gebruik van helden er ook voor dat de mijnwerker een goed zelfbeeld had. De studie van de Graaff zegt hierover: 'een superieure ander kan ons zelfbeeld verbeteren door het proces van reflectie, wat ervoor zorgt dat wij het vreugdegevoel delen na een uitzonderlijke prestatie van de ander doordat wij deel uitmaken van dezelfde groep, een proces dat wordt aangeduid met 'basking in reflected glory'. ... Het gaat om het plezier dat men ervaart omdat men deel uitmaakt van dezelfde sociale groep als de ander. We voelen ons goed omdat een groepslid onze groep goed laat lijken.' De sportheld, die vaak ook mijnwerker was, kon er dus voor zorgen dat de mijnwerker zich goed in zijn vel voelde. Dat zal zeker positieve invloed gehad hebben op het gedrag van die mijnwerker en dat kwam het mijnbedrijf ten goede. De Graaff & Buurman, *Voorbeeld doet volgen?*, 33.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het verenigingsleven in de mijnstreek verder uitgebouwd. De nadruk lag daarbij steeds minder op het verwerven van aanzien en steeds meer op volksontwikkeling. Het was in deze periode dat de toneelverenigingen, muziekmaatschappijen, koren en muziekscholen hun grote opbloei kenden. Zij konden de mijnwerkers iets nuttigs bijleren. Ook hier bleven helden een belangrijke rol spelen. Zij waren door hun uitzonderlijke acteer- of musiceerprestatie nog steeds een voorbeeld voor de rest. Het verenigingsleven werd vanaf 1945 ook steeds meer opengetrokken. Waar aanvankelijk alles plaats vond in de onmiddellijke omgeving van de mijn, werd er nu voor gekozen buiten de cités te treden en daar ook sportief en cultureel leven te ontwikkelen. Deze overgang had te maken met de visie van het Limburgse provinciebestuur op de werkwijze van de mijnen. Op provinciaal niveau vond men dat alle inwoners, mijnwerker of niet, moesten kunnen genieten van de voordelen van het bloeiende mijnleven. Het provinciebestuur sloot met de mijndirecties het Cultureel Akkoord af. Dit hield de volgende maatregelen in:

1. De mijnen mochten zelf geen verenigingen meer oprichten en besturen of een lidmaatschap opleggen.
2. Een lidmaatschap mocht geen voor- of nadelen op het werk tot gevolg hebben en ook niet-lidmaatschap mocht geen gevolgen hebben.
3. De mijnen moesten hun steun geven aan de verenigingen, vooral de Vlaamse.
4. Niet-Vlaamse verenigingen mochten slechts occasioneel gesteund worden.

Dit was evenwel enkel de theorie. In de praktijk waren de mijnen nog jaren de drijvende kracht achter de verenigingen. Een einde kwam hieraan door de kolencrisis die de mijnstreek trof vanaf het einde van de jaren vijftig. De oprichting van de KS kon hieraan niets veranderen. De subsidies droogden stilaan op en verenigingen waren steeds vaker op zichzelf aangewezen. De dreiging van het einde zette clubs ertoe aan te fusioneren om het hoofd boven water te kunnen houden. Ook lieten verenigingen van de kaders steeds meer gewone arbeiders toe.¹⁰

Voetbal: een feest

Voetbal is een van de belangrijkste (volks)sporten in Vlaanderen. Wekelijks strijden duizenden ploegen onder massale aanmoediging om de hoogste eer. Voetballers worden geportretteerd als ware helden. Hun prestaties worden druk becommentarieerd in de media die er astronomische bedragen voor over hebben om de kijker het beste beeld aan te bieden. Voetbal is big business geworden en de voetbalhelden zijn daarin belangrijke pionnen. Daarnaast zijn voetballers vaak voorbeelden voor de jeugd. Hun goede prestaties zetten anderen aan om ook te bewegen en te dromen van grote sportprestaties. In de mijnstreek speelde het voetbal al snel een belangrijke rol. In elke mijngemeente werden voetbalploegen van mijnwerkers en andere lokale helden opgericht die hoge toppen wisten te scheren. In de jaren vijftig tot tachtig van de vorige eeuw was voetbal in eerste klasse de gewoonste zaak van de wereld in de hele mijnstreek. De tv en kranten volgden de mijnsuccessen op de voet. En dat was goed voor het imago van de mijn. Met de hulp van de mijnen en later andere sponsors (zowel de lokale overheden als privé-investeerders) ontstonden in Genk, Beringen, Eisden, Zolder en Houthalen ploegen die kampioen werden, bekern wonnen en zelfs op Europees niveau meespeelden. Ook de onderlinge wedstrijden deden de emoties hoog opblazen. Een aantal jongens uit de mijnploegen maakten zelfs het mooie weer bij de Rode Duivels.

10 Aanvankelijk was dit niet het geval en waren de clubs die de meer elitaire sporten, zoals tennis en kaatsbal, beoefenden enkel toegankelijk voor kaderleden van de mijn. Gewone mijnwerkers konden er geen lid van worden.

Een aantal jongens uit de mijnploegen maakten zelfs het mooie weer bij de Rode Duivels.

Bij elke voetbalclub hoorde natuurlijk een of meerdere supportersclubs. Jong en oud schaarden zich achter de clubvlag en droegen de ploegkleuren in het hart. Dat zorgde voor een gemeenschapsgevoel, goed voor op de werkvloer. De fanfare van de mijn zorgde steeds voor de muzikale noot. De supporters kwamen samen in een café in de buurt van de mijn. Vaak waren die cafés verbonden aan logementshuizen. Hier werden overwinningen gevierd en nederlagen doorgespoeld. Het contact met de spelers was anders dan vandaag de dag. Spelers deelden met hun aanhang een trein om een uitmatch te gaan spelen.¹¹ In het Winterslag van Mathy Billen of het Patro Eisden van Hugo Segat was het zelfs zo dat men na bijna elke wedstrijd een van de supporterscafés aandeed om er de overwinning te vieren met de fans. De voetbalhelden waren dus heel bereikbaar. De spelers die op de mijn werkten, kwamen 's maandags niet aan werken toe. Iedereen klampte hen dan aan om over de wedstrijd van afgelopen weekend te praten. Soms gebeurde het ook dat de speler commentaar kreeg van collega-mijnwerkers wanneer er slecht gepresteerd werd. De aandacht was enorm.¹²

De mijnploegen hadden een apart karakter. De kameraadschap van de mijnwerkers en het samenhorigheidsgedoe van de citébewoners werden overgedragen op de club. De liefde voor de eigen voetbalclub en de rivaliteit ten overstaan van de andere ploegen hadden een aparte dimensie in de mijnstreek. 'Er was nog clubliefde onder de spelers. Wij reden met een sticker van Winterslag op onze auto rond. Maak je dat vandaag nog mee?'¹³ Anders dan de voetbalhelden van vandaag waren de voetballers van de mijnploegen vaak lokale jongens die na het werk (in de mijn) hun droom najoegen. Ook zij verdienden er natuurlijk hun brood mee, maar er moest nog gewonnen worden om iets te krijgen. De omkadering van de voetballers verschilde ook van de huidige begeleiding. Spelers namen de fiets om aan het stadion te geraken. De fysieke conditie werd in de jaren vijftig op peil gehouden door na het werk op de mijn te turnen of basketbal te spelen.

Eén van grote mijnploegen was FC Winterslag, opgericht in 1923. Het clublokaal lag aan de Noordlaan in Genk. De bijnaam van de spelers van Winterslag was de 'Vieze Mannen'. Die bijnaam kregen de spelers omdat ze ervoor bekend stonden zonder grote buitenlandse vedetten, maar met veel wilskracht te spelen. In Limburg betekent 'vies' zoveel als 'raar' en 'gek'. Na de oorlog wist Winterslag al snel door te stoten tot de hoogste klasse in het Belgische voetbal. Daar voetbalde het met wisselend succes. De ploeg zakte tijdens de jaren vijftig en zestig weg om vanaf 1974 opnieuw in de arena van de grote jongens te mogen aantreden.

In 1981, onder trainers Mathieu Bollen en Vincenzo Briganti, behaalde Winterslag een vijfde plaats in de competitie én een ticket voor deelname aan de UEFA-cup (1981-1982). Nu mocht de club eindelijk meedoen met de echt grote teams. De Vieze Mannen, met onder andere Pierre Denier, Mathy Billen en Carlos Weis, wonnen eerst van Bryne FK uit Noorwegen. Vervolgens was het wereldberoemde Arsenal aan de beurt.¹⁴ Na een afzondering in Hengelhoef werd het aan de Noordlaan, voor de ogen van 13.000 enthousiaste toeschouwers,

11 W. Segers, *Goed gemikt. Voetbal, tennis en andere balsporten in de mijnstreek* (Genk 2008) 17-20.

12 Interviews afgenomen door Madoc naar aanleiding van de inrichting van Goalmine. GoalMine is een samenwerking van KRC Genk, de provincie Limburg en Toerisme Vlaanderen, met de steun van het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling.

13 Erfgoedcel Mijn-Erfgoed (verder EME), Interviews, nr. 085, Mathy Billen, 24/04/2008.

Tuners van de turnvereniging Plicht en Vermaak uit Beringen aan het werk in het voetbalstadion van Beringen F.C., s.d. (Archief Vlaams Mijnmuseum, Beringen)

14 Segers, *Goed gemikt*, 27.

Hoes van de LP met supportersliederen van voetbalploeg K.F.C. Winterslag, ca. 1975. (Privécollectie)

1-0 door een doelpunt van Berger. Deze memorabele prestatie was volgens de krant *Het Belang van Limburg* verdiend, want het was vooral Winterslag dat 'complexloos had geknokt tegen de voetbalgigant'.¹⁵ De rellen die erop volgden in en rond de Vennestraat bewijzen hoe ontgoocheld de Engelse supporters wel waren. Bij de Winterslag-supporters, die in die jaren verenigd waren in een achttiental clubs, was de euforie groot. Ze vierden samen met de spelers in het café van *de rosse Bèr*, tot een stuk in de nacht. Door de boxen galmde het nummer 'We are the champions'.¹⁶

15 *Het Belang van Limburg*, 21/01/1981, 15.

16 EME, Interviews, nr. 085, Mathy Billen, 24/04/2008.

Winterslag kon niet anders dan Arsenal nogmaals verslaan. En dat niet alleen de supporters de kansen van Winterslag hoog inschatten, bewijst *Het Belang van Limburg*: 'Met een moeilijk te camoufleren optimisme zijn de Vieze Mannen richting Engeland getrokken. Er wacht hier een vierde Europese match. En niet meteen kan worden gesteld dat het eindpunt dinsdagavond zal bereikt zijn'.¹⁷ Het bestuur dacht daar volgens Mathy Billen anders over. De spelers vroegen om een kwalificatiepremie bij het bestuur. Maar 50.000 BEF per speler was belachelijk veel volgens de club. Het bestuur gaf ze alleen omdat ze niet geloofde in de kansen van de groep.¹⁸

17 *Het Belang van Limburg*, 03/11/1981, 12.

18 EME, Interviews, nr. 085, Mathy Billen, 24/04/2008.

Voor speler Mathy Billen was het een enorme ervaring om tegen het grote Arsenal te mogen spelen. 'We sliepen in een groot hotel aan Picadilly Circus en deden wat sightseeing. Erna bezochten we het stadion van Arsenal. Alleen al de catacomben waren indrukwekkend! En de souvenirs die we kregen... we waren overdonderd'.¹⁹ Het zou voor Billen de volgende avond alleen nog maar specialer worden. Hij scoorde in de derde minuut van de wedstrijd het broodnodige doelpunt. Winterslag verloor de match wel met 2-1, maar door de winst in

19 EME, Interviews, nr. 085, Mathy Billen, 24/04/2008.

eigen huis was de buit binnen. Voor velen van de 25.000 toeschouwers was dit een haast niet te vatten resultaat. Winnen van een ploeg als Arsenal was ongehoorlijk. Volgens *Het Belang van Limburg* 'was het de Vieze Mannen aan te zien dat ze tijd nodig hebben gehad om te bekomen. Niet zozeer van de inspanning, al was die niet gering geweest. Het heeft meer moeite gekost de zege – waar ze ten volle van genieten – tot zich te laten doordringen'.²⁰

20 *Het Belang van Limburg*, 04/11/1981, 16.

Opnieuw werd er zwaar gefeest, zowel in Londen als aan de Noordlaan. 'In de kleedkamers kregen we al champagne, die was eigenlijk bedoeld voor de Arsenal-spelers, maar ze was bij ons terecht gekomen. 's Nachts zijn we dan ook nog met een aantal spelers het hotel uitgeglipt om een pint te gaan pakken op Picadilly. Zowel op de luchthaven van Zaventem, waar ik een tv-interview moest doen, als in Genk werden we massaal ontvangen. Bij *rosse Bèr* stond een mensenzee op ons te wachten om een groot feest te vieren'.²¹

21 EME, Interviews, nr. 085, Mathy Billen, 24/04/2008.

In de volgende ronde werd Winterslag gewipt door Dundee United uit Schotland, wat meteen het einde betekende van een groot Europees avontuur.²²

22 EME, Interviews, nr. 085, Mathy Billen, 24/04/2008.

Roeien voor de eer

Veel minder bekend dan voetbal, maar daarom niet minder geliefd in de mijnstreek, was de roeisport. De enige roeiclub van betekenis was de Beringen Rowing Club, opgericht in 1938 door de Beringse ingenieur Paul Polet. Hun thuishaven was een lokaal aan het Albertkanaal, vlak bij de kolenhaven. Aanvankelijk bestond de club vooral uit zonen van de hogere kaders van de mijnen. 'Dat was zoals bij de tennis, daar mocht in het begin ook niemand binnen. De roeiers waren allemaal jongens van de kasteelkes, zoals wij ze noemden, en af en toe eens een meisje dat mee in de boot mocht. Bij ons kon dat niet meer'.²³ Geleidelijk aan werden echter steeds meer mijnwerkers lid van de roeiclub. Zij waren zware fysieke inspanningen gewoon. Zo kon de club steeds sterkere ploegen vormen en zodoende wedstrijden winnen. Belangrijk daarbij was steeds dat de roeier een bepaald gewicht niet overschreed. Hoe lichter de boot hoe beter.

23 EME, Interviews, nr. 055, Henri Webers, 22/03/2007.

De acht met stuurman van de Beringen Rowing Club op het Albertkanaal in de buurt van de kolenhaven van de mijn van Beringen, s.d. (Privécollectie)

Een van die roeiende mijnwerkers was Henri Webers. Hij sloot in 1949 aan bij de club. Webers was lid van de reddingsbrigade en de brandweer van de mijn. Ook de trainers werkten in de mijn. Later werden mensen die niet in de mijn werkten, ook toegelaten tot de club. De club had naast het lokaal aan het kanaal ook een eigen ruimte in het casino van Beringen en het café 'Rowing Club', gesticht door de ouders van Henri Webers. Het café deed dienst als vergaderlokaal en feestplek na de overwinningen. De ouders van Webers zorgden ook voor de outfit van de roeiers. Die bestond uit een wit hemdje met daarop een schuine zwarte band (van linksboven naar rechtsonder) en een witte korte broek.

'Vanaf februari trainde ik elke dag, na m'n werk in de mijn. Tijdens de training- en wedstrijdmaanden was roken en alcohol drinken verboden. Dan dronken we alleen maar Spa. Daar hielden een aantal roeiers zich steevast aan. Maar na de laatste wedstrijd staken we meteen een sigaret op'.²⁴ Beringen Rowing Club won haar eerste nationale titel in juli 1946 in Brussel. In 1952 won BRC in Oostende de vier met stuurman waardoor ze België mocht vertegenwoordigen op een internationale roeimeeting in Cannes. De krant *Het Belang van Limburg* omschreef de prestatie van de roeiers als volgt: 'We brengen de bloemen voor de ijverige roeiclub van Beringen-Mijnen die met beperkte middelen de voet naast de beste mag plaatsen en een prachtig voorbeeld is van harde training, volharding en wilskracht... Schooner prestatie kan men zich al moeilijk dromen'.²⁵

24 W. Segers, *Knap gedaan. Beweging, volks-sport en cultuur in de mijnstreek* (Genk 2008) 38-40. EME, Interviews, nr. 055, Henri Webers, 22/03/2007.

25 *Het Belang van Limburg*, 07/06/1953, 6.

Na de laatste wedstrijd staken we meteen een sigaret op.

Het meeste succes behaalde de club met een ploeg van twee met stuurman (Henri Webers als slagroeier en Maurice Houtmeyers als stuurman) op de afstand 2.000 meter (categorie senior). Daarmee roeiden ze tijdens nationale en internationale wedstrijden over heel Europa (bijvoorbeeld in Duisburg, Parijs en Amsterdam). Daarnaast had de club ook nog een ploeg van twee zonder stuurman, vier met stuurman (Webers, Houtmeyers, een van de gebroeders Plees en Jan Schoonis), vier zonder stuurman (Webers, Jozef Vanroy, Plees en Houtmeyers) en acht met stuurman.²⁶ 'In het begin werd er nog gewed op een bak bier of we konden winnen. Maar ze verloren dan. Na een tijd hadden we zoveel gewonnen, dat de anderen niet meer durfden te wedden. Maar het was toch altijd ook geluk hebben. Je moest de juiste ploeg bij elkaar hebben'.²⁷

26 Segers, *Knap gedaan*, 43.

27 EME, Interviews, nr. 055, Henri Webers, 22/03/2007.

De roeiwedstrijden werden georganiseerd in het weekend. Geld verdienden de roeiers niet met hun sport. Ze kregen een trofee of een medaille en bouwden een feestje. Ook werd de stuurman na een overwinning steevast in het water gegooid. De bekertjes werden in het casino bewaard, want daarvoor was geen plaats in het clubcafé. Henri Webers bleef bij de club tot 1962. Circa 1968, tijdens de fusie van de mijnen, sloot de club haar deuren bij gebrek aan financiële middelen. Dat betekende het einde van een memorabele roeitijd.

Besluit

De hierboven beschreven helden zijn exemplarisch voor het wedstrijdgebeuren dat zich afspeelde in de mijnstreek. In heel wat mijnverenigingen ontstonden helden, vaak bewust door het mijnbestuur gecreëerd en in ere gehouden. Deze sporters moesten met hun goede prestaties bijdragen tot het verhogen van de goede naam en faam van de mijn. De media speelden een belangrijke rol om die prestaties onder de aandacht te brengen. Die aandacht verschilde van discipline tot discipline. Dat had voor een belangrijk deel te maken met de populariteit van de sporttak. Voetbal bijvoorbeeld was en is veel meer gekend en geliefd bij het publiek dan roeien. De voetbalhelden kwamen daarom meer aan bod in de media dan hun roeicollega's.

Daarnaast werden helden ingezet als rolmodellen, haalbare voorbeelden van goed gedrag. Hun prestaties werden beloond, in de eerste plaats met prijzen maar ook met goed werk, betere huisvesting, enzovoort. Door het voorbeeldig gedrag van de held te bevestigen, toonde het mijnbedrijf hoe de mijnwerkers zich hoorden te gedragen: hard werkend en zich inzetend in de door de mijn ingerichte of gesteunde vereniging. Op die manier waren helden voor het mijnbedrijf niet enkel een uithangbord maar ook een norm voor goed gedrag.

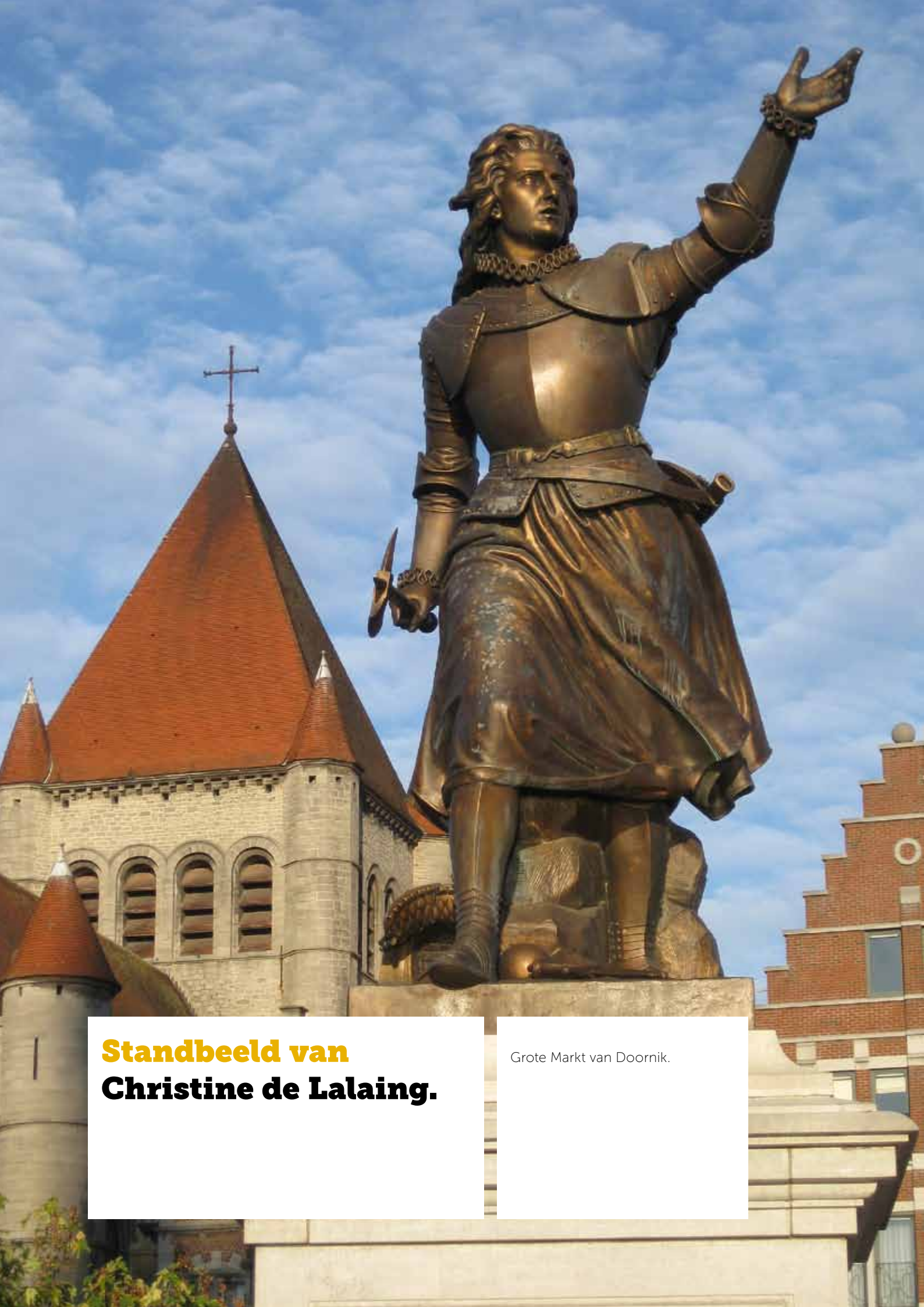
Beredeneerde bibliografie

Het Victorie-onderzoek vond haar basis in de scriptie van An Landuyt, *De betekenis van de mijnen voor de ontwikkeling van de sport (MOSAR)* (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1990). Het onderzoek maakte gebruik van het digitale archief van *Het Belang van Limburg*, dat in de redactiegebouwen of online (<http://125.hbvlonline.be//HB-VLWebSearcher/>) raadpleegbaar is. De interviews van het project Victorie worden bewaard door de Erfgoedcel Mijn-Erfgoed, Evence Coppélaan 87, 3600 Genk, www.mijnerfgoed.be. Via deze website krijgt u ook toegang tot de beeldbank van de erfgoedcel en de afbeeldingen die verzameld werden in het kader van het project Victorie. Zij illustreren treffend de helden die aan bod komen. Wie meer wil weten over mondelinge geschiedenis en het project Van Horen Zeggen, kan terecht bij FARO. FARO streeft naar een online publicatie van de project-DVD in de loop van het voorjaar 2012. Alle informatie vindt u op www.faronet.be. Het project Victorie leverde uiteindelijk vijf cahiers op:

1. Breed bekeken - over erfgoed, (sport)wedstrijden en supporters
2. Goed gemikt - over voetbal, tennis en andere balsporten in de mijnstreek.
3. Hard gereden - wielrennen en motorsporten in de mijnstreek.
4. Knap gedaan - beweging, volkssport en cultuur in de mijnstreek.
5. Vandaag vastgelegd - wedstrijden van vandaag als erfgoed van morgen.

Biografie

Ward Segers studeerde regentaat Nederlands-Engels-Geschiedenis aan de KHLIM en Moderne Geschiedenis aan de KU Leuven. Hij studeerde af in 2004 met een thesis over de communistische partij AMADA. Na een jaar in het onderwijs werkte hij gedurende twee jaar mee het erfgoedbeleid van de stad Tongeren uit. In 2008 ging hij aan de slag bij de Erfgoedcel Mijn-Erfgoed rond het project Victorie. Vervolgens ontsloot hij beeldmateriaal van het Limburgse mijnarchief voor LRM nv en het Rijksarchief en werkte hij binnen Het Stadsmus in Hasselt mee aan een project rond een eeuwenoud grensconflict tussen Hasselt en Zonhoven. Nu werkt hij voor de erfgoedcel van de stad Hasselt en is freelance onderzoeker bij het historisch onderzoeksbureau Geheugen Collectief vzw.

**Standbeeld van
Christine de Lalaing.**

Grote Markt van Doornik.

De held m/v

Mannen, vrouwen en heldendom kritisch bekeken

Geraldine Reymenants

Zijn mannen heldhafter dan vrouwen? Het is een vraag die, afgaande op naslagwerken, biografische woordenboeken en andere 'hitparades' die tot doel hebben om 'uitzonderlijke personen' te eren en om 'buitengewone daden' in het licht te stellen, positief zou moeten worden beantwoord.¹ Bij het verschijnen van het negentiende volume van het Nationaal Biografisch Woordenboek berekende Leen Van Molle dat er tot dan toe 156 vrouwen in voorkwamen. Slechts zo'n vier procent van de vermeldenswaardige Belgen, die weliswaar niet allen als helden kunnen worden gecategoriseerd, zijn vrouwen; de overgrote meerderheid is man.² Bij de verkiezing van de 'grootste Belg', die in 2005 door de VRT werd georganiseerd naar aanleiding van 175 jaar België, stonden er twaalf vrouwen in de top-100. Geen enkele vrouw haalde een finaleplaats; de eerste vrouw, tennisster Kim Clijsters, stond op de veertiende plaats. In de Franstalige lijst van de RTBF scoorden vrouwen iets beter: de eerste vrouw stond daarin op de vijfde plaats; de top-100 telde negentien vrouwen. Ook in de vele gedichten, verhalen, schilderijen, beeldhouwwerken en monumenten die in de loop der eeuwen werden geproduceerd om het lof van allerhande helden te bezingen, figureren voornamelijk mannen. We merken een schrijnend gebrek aan dergelijke literaire en artistieke uitingen wat betreft vrouwelijk heroïsme. Heldendom is dus mannelijk. Of moeten we veeleer zeggen dat heldendom 'gegenderd' is?³ In wat volgt wil ik enkele kritische reflecties maken bij onze constructie van helden en wil ik onderzoeken welke obstakels vrouwen ondervinden op hun weg naar het heldendom en naar eeuwige roem.

Heldendom is mannelijk

De archetypische held, zoals we die kennen uit mythes en verhalen, uit geschiedenisboeken en monumenten, is sterk, moedig en vecht (of ageert) alleen. Hij overwint externe obstakels, stijgt boven zichzelf uit en zet zijn leven op het spel voor God, voor het vaderland, of voor een ander 'hoger' doel. De archetypische held is bijgevolg een man, want hij belichaamt fysieke en psychische eigenschappen, zoals kracht, ambitie, strijdlust en volharding, die als mannelijk worden beschouwd. In de theorie van de twee tegenovergestelde en elkaar aanvullende geslachten (geslachtskaraktertheorie), die tijdens de Verlichting werd ontwikkeld, maar waarvan de wortels veel verder in de tijd terugreiken, wordt vrouwelijkheid daarentegen verbonden met (fysieke) zwakheid, passiviteit, emotionaliteit, empathie, zorgzaamheid. Deze tweedeling tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid, waaraan bovendien een hiërarchie werd verbonden die de mannelijke superioriteit bevestigde, kreeg in de negentiende eeuw een bijna dwingend karakter, en kent ook nu nog naweeën.⁴ In een maatschappij waarin het onderscheid tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid steeds (in meer

1 Ik wil geenszins stellen dat iedereen die is opgenomen in dergelijke werken een held was. Echter, we kunnen aannemen dat de meerderheid van zij die als held werden of worden vereerd wel degelijk de weg vond naar de pagina's van biografische en andere naslagwerken.

2 L. Van Molle, *12 vrouwen in het Nationaal Biografisch Woordenboek, volume XIX*. Voordracht bij de voorstelling van het NBW deel 19. 25 november 2009. <http://www.kvab.be/viges/default.aspx>.

3 Sinds de jaren zeventig – en aanvankelijk vooral in de feministische theorie – wordt een onderscheid gemaakt tussen sekse en gender. Sekse (of geslacht) staat voor de biologische kenmerken van mensen, in het bijzonder de biologische verschillen tussen vrouwen en mannen (bijvoorbeeld, vrouwen kunnen zwanger worden, mannen niet).

of mindere mate) aanwezig is, belemmert een dergelijke genderstereotiepe voorstelling van de daden en van de eigenschappen van helden, de toetreding van vrouwen tot het heldendom. Vrouwen beschikken immers niet over de (mannelijke) kenmerken die een held nodig heeft, terwijl zogenaamd vrouwelijke eigenschappen ongeschikt zijn om heldendaden te verrichten.

De archetypische held verricht zijn heldendaden bovendien in de openbare ruimte: op het slagveld, in het parlementaire halfmond, in verafgelegen, onontgonnen gebieden, in universiteitsauditoria en laboratoria, enzovoort. Deze publieke sfeer was tot zo'n eeuw geleden evenwel het quasi exclusieve speelterrein van mannen. Wetten en gewoonten verhinderden dat vrouwen er een belangrijke plaats konden innemen. Op die manier ontstonden er juridische/institutionele en sociale barrières voor de toetreding van vrouwen tot het heldendom. De privésfeer van het huishouden en het gezin, waartoe de bewegingsruimte van vrouwen zich eeuwenlang beperkte, is immers niet de meest geschikte plaats voor het ontplooiën van grootse heldendaden met een maatschappelijke impact. Ze kan enkel het toneel vormen voor kleinere, alledaagse activiteiten die slechts het leven van enkelingen, bijvoorbeeld de kinderen, beïnvloeden.

Niettegenstaande dit mannelijke normatieve heldenbeeld kunnen we in de (Belgische) geschiedenis talloze voorbeelden van vrouwelijke helden terugvinden: vrouwelijke soldaten en verzetsheldinnen, ontdekkingsreizigers en wetenschapsters, kerkelijke en politieke leidsters, sportvrouwen en kunstenaressen... De *Dictionnaire des femmes belges* (2006) verzamelt, alleen al voor de negentiende en twintigste eeuw, meer dan 400 uitzonderlijke vrouwen in alle geledingen van het maatschappelijke leven, waarvan verschillende tijdens hun leven of na hun dood als heldin werden vereerd.⁵ Deze vrouwen werden geen heldin omdat ze thuis bleven en voor echtgenoot en kinderen zorgden, zoals dat voor vrouwen hoorde. Ze doorbraken integendeel de aan hen toegeschreven genderrol. Ze traden in de openbaarheid: op het slagveld en op straat, tijdens revoluties, in parlementen, koninklijke paleizen en kloosters, op sportterreinen en podia. Ze werden geen heldin omdat ze passief afwachtten, empathisch meeleeften met anderen of emotioneel reageerden op wat rond hen gebeurde, wat hun 'natuurlijke' eigenschappen zouden zijn. Ze deden daarentegen onverwachte dingen, zagen niet-benutte kansen, zetten veranderingen in gang, offerden zich op met een hoger doel voor ogen. De heldinnen namen – al dan niet tijdelijk – 'mannelijkheid' aan: de arena's waarin ze zich bewogen, de rol die ze speelden, hun handelingen, hun houding, hun eigenschappen en overtuigingen, soms zelfs de manier waarop ze zich kleedden, waren 'mannelijk'.

De mannelijke held bleef dus de norm, waaraan de heldin zich aanpaste. En net dat lijkt de grootste zwakte van deze vrouwelijke helden te zijn geweest. Het maakte van hen immers 'uitzonderlijke vrouwen' in de meest letterlijke zin van het woord: afwijkingen van het vrouwelijke geslacht, onvrouwelijk. De mythische Amazonen verwijderden een van hun borsten, vrouwelijk lichaamsdeel bij uitstek, om beter te kunnen boogschieten. Ze hadden geen echtgenoot, geen kinderen; ze vervulden hun procreatieve rol niet. De Franse nationale heldin, Jeanne d'Arc, droeg mannenkleden en stierf als maagd. Vrouwen die in de moderne periode het leger betraden, trokken mannenkleden aan, gedroegen zich als mannen en gingen soms zelfs een relatie aan met een vrouw om hun 'mannelijkheid' kracht bij te zetten. Hoewel deze vrouwen wel degelijk als heldin werden (h)erkend, bevatte de beeldvorming een duidelijke boodschap: het was geenszins de bedoeling dat alle vrouwen de heldinnen zouden navolgen en

Gender verwijst daarentegen naar sociaal geconstrueerde verschillen. Vrouwelijkheid en mannelijkheid, en de kenmerken, taken en rolpatronen die ermee worden geassocieerd, zijn niet aangeboren, maar worden gemaakt door mensen. Bovendien zijn ze veranderlijk in de tijd en kunnen ze verschillen van cultuur tot cultuur. Binnen genderstudies is deze tweedeling tussen sekse en gender overigens niet ongecontesteerd.

4 T. Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860* (Amsterdam 1997) 10.

5 E. Gubin e.a. (red.), *Dictionnaire des femmes belges. XIXe et XXe siècles* (Brussel 2006). Zie ook de alternatieve lijst die het Vrouwen Overleg Komitee opstelde naar aanleiding van de verkiezing van de 'grootste Belg': Bijlage 1 in: M. Michielsens, *175 jaar vrouwen: gelijkheid en ongelijkheid in België. 1830-2005* (Brussel 2005) 161-179.

Jeanne d'Arc, de Franse nationale heldin, droeg mannenkleden en stierf als maagd.

hun strikte genderrol zouden doorbreken. Overigens was/is de beeldvorming over vrouwelijke helden nauw verbonden met de heersende genderideologie. Naarmate de scheiding tussen publiek en privé, tussen man en vrouw, strikter werd, werden de heldendaden van vrouwen niet langer voorgesteld als een voorbeeld van vrouwelijke kracht en onafhankelijkheid, van – weliswaar uitzonderlijk – alternatief gedrag voor vrouwen, maar werden heldinnen als *freaks*, als ongewenste en onaanvaardbare aberraties geportretteerd.

Tegelijk ontstond in de negentiende eeuw echter een nieuw beeld: dat van de zorgende, moederlijke heldin. Bestaat er dan toch zoiets als een 'vrouwelijke held(in)'?

De mannelijke held bleef de norm, waaraan de vrouwelijke held zich aanpaste.

Vrouwelijke heldhaftigheid?

In de Victoriaanse periode werden de activiteiten van Florence Nightingale tijdens de Krimoorlog in de jaren 1850 als ijkpunt voor uitzonderlijk gedrag van vrouwen naar voren geschoven. Ze bracht niet alleen de verpleegkunde op een hoger professioneel peil, maar tegelijk schiep ze voor vrouwen een eigen, gepaste plaats in het leger.⁶ En die plaats bevond zich in het hospitaal, niet op het slagveld. De maagdelijke verpleegster werd de norm voor vrouwelijk heroïsme: ze zette zich in voor het vaderland, via de dienstverlening aan en zorg voor mannen. Ze was attent, zorgzaam en huiselijk. Ze hield zich aan haar maatschappelijke rol van moeder en echtgenote. Ze was met andere woorden 'vrouwelijk'. Dit vrouwelijke heldenbeeld vinden we terug tijdens de twee wereldoorlogen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelden vrouwen, ter vervanging van de mannen die aan het front verbleven, nieuwe activiteiten in bijvoorbeeld de ambtenarij en het onderwijs, in de handel en in de oorlogsindustrie. Aan het front werden ze actief in de legeradministratie en in de verpleging. Vooral in die laatste functie werden ze erg gewaardeerd en als heldinnen geëerd omwille van hun opofferingsbereidheid en hun zorgzaamheid voor de gewonde soldaten. Als dusdanig, zo werd gesteld, leverden de verpleegsters een belangrijke – en bij uitstek vrouwelijke – bijdrage aan de verdediging van het vaderland en de overwinning in de oorlog.

6 J. Wheelwright, "Amazons and military maids: An examination of female military heroines in British literature and the changing construction of gender", *Women's Studies International Forum*, 10 (1987) 489-502.

De maagdelijke verpleegster werd de norm voor vrouwelijk heroïsme.

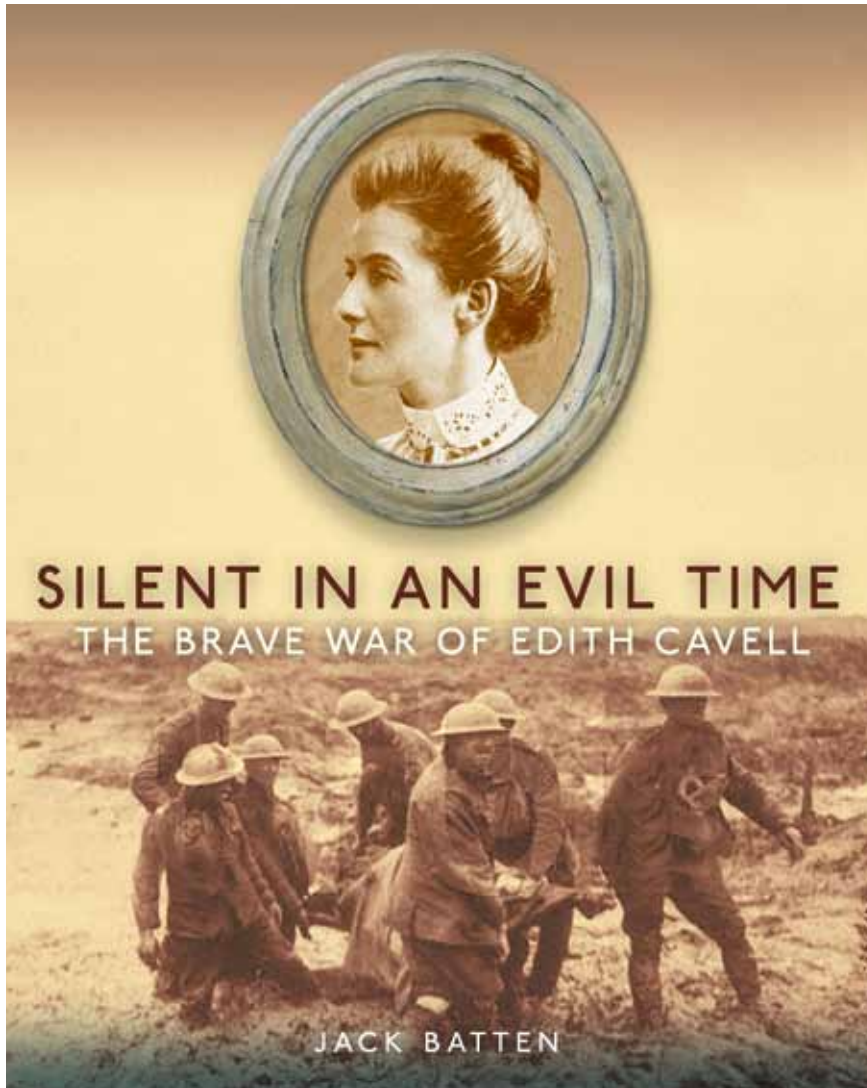
De beeldvorming over de rol van vrouwen tijdens de oorlog bleef echter veel-er traditioneel. In de media werden de nieuwe beroepsactiviteiten van vrouwen grotendeels genegeerd. Ze werden hoofdzakelijk voorgesteld tijdens hun liefdadigheidswerk, als ondersteunende echtgenotes of als verpleegsters – aan de zijde van meer bekwame mannelijke dokters. Maar vooral de rol van vrouwen als moeders, die hun zonen 'uitstuurden' en op die manier het vaderland steunden, werd benadrukt. In de talloze oorlogsmonumenten en gedenktekens die na de oorlog werden opgericht, werd de concrete inzet van vrouwen, als arbeidster, verzetsheldin⁷ of verpleegkundige, evenmin erkend. Vrouwen figureerden vooral als *mater dolorosa*, als lijdende en rouwende moeder – en dus als slachtoffer van het oorlogsgebeuren –, als troostende vrouw, of als allegorie van de overwinning of van het verzet. Ze werden voorgesteld op een abstract, symbolisch niveau, en steeds in relatie tot mannen.

Was er een gebrek aan erkenning omdat hun heldendaden bij nader inzien te vrouwelijk waren en dus de 'heldentoets' (kracht, moed, strijdlust, enzovoort) niet doorstonden? Werden de daden van vrouwelijke helden – in hospitalen, in fabrieken, in liefdadigheidsorganisaties, vaak naast of in de schaduw van mannen – al bij al onbelangrijk geacht in vergelijking met de offers die mannen hadden gebracht? Voelden de mannen die de herinnering aan de oorlog orkestreerden zich niet erg comfortabel met vrouwen die als heldinnen ageerden in de publieke sfeer? Of moeten we de verklaring (deels) zoeken in het feit dat vrouwen zelf geen aandacht wilden of erkenning nastreefden voor hun heldendaden? Toen de negentigjarige Belgisch-Congolese Augusta Chiwy in 2011 achtereenvolgens de titel van Ridder in de Kroonorde kreeg van Koning Albert II en de medaille van humanitaire burgerverdienste van het Amerikaanse

7 Volgens Karen Celis maakten vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog meer dan 30 procent uit van het totale aantal verzetsleden en ongeveer 20 procent tijdens de Tweede Wereldoorlog. K. Celis, 'Strijden voor vrijheid. Het verhaal van twee verzetsvrouwen: Mevrouw Witvrouw (...-1929) en Stefanie Van den Eynde (...-1954)', in: D. Dekeyser, L. Opdeweegh en O. van der Velden (red.), *Vrouwen maken naam: vrouwenfaam op straat* (Leuven 1999) 40-51.

ministerie van Defensie voor haar verdiensten als verpleegster tijdens de Slag om de Ardennen in december 1944, verklaarde ze dat ze eenvoudigweg had 'gedaan wat ze moest doen' en dat er dus niet al te veel woorden aan moesten worden vuilgemaakt. De – laattijdige – erkenning van Chiwy als heldin van de Tweede Wereldoorlog was het werk van de Schotse historicus Martin King die haar verhaal – met veel moeite uit Chiwy losgekregen – te boek stelde en bij Belgische en Amerikaanse instanties haar zaak bepleitte.⁸

- 8 M. King, *De vergeten verpleegster: het verhaal van Augusta Chiwy, de zwarte verpleegster van 'Band of Brothers'* (Tielt 2011).

Cover van een boek over het leven van Edith Cavell.

Een nieuwe held m/v

Onze visie op heldendom is, zoals hiervoor al gesteld, contextgebonden. In de hedendaagse context dienen we het normatieve – mannelijke – heldenbeeld dan ook in vraag te stellen. Ten eerste hebben maatschappelijke evoluties een impact op de constructie van onze eigentijdse helden en heldinnen. De rigide scheiding tussen publiek en privé is doorbroken. We vinden in toenemende mate vrouwen terug op belangrijke posities in de politiek, de wetenschap, de culturele sector, zelfs bij de politie en – weliswaar beperkter – het leger. Enkel de Kerk lijkt wat dit betreft niet mee te evolueren. Vrouwen hebben met andere woorden toegang gekregen tot de arena's waarin heldendaden van ouds-

her werden verricht en dat kan in de toekomst ongetwijfeld zorgen voor een toename van vrouwelijke helden. Daarnaast is de hiërarchische verhouding tussen 'mannelijke' en 'vrouwelijke' eigenschappen onder druk komen te staan. Zogenaamd vrouwelijke kenmerken, zoals zorgzaamheid en empathie, worden opgewaardeerd, onder andere in de professionele sfeer. Misschien opent dit eveneens mogelijkheden voor de erkenning van 'vrouwelijke heldeigenschappen', zowel bij vrouwen als bij mannen.

Daarmee samenhangend kunnen we ons ook afvragen of bepaalde kenmerken van de archetypische held in de hedendaagse context nog wel kunnen standhouden. Of moeten ze misschien een andere invulling krijgen? 'Sterkte' of 'moed' hoeven bijvoorbeeld niet enkel in fysieke zin te worden geïnterpreteerd. Aziatische helden zoals Mahatma Gandhi of Aung San Suu Kyi hebben ondertussen afdoende bewezen dat passief of vreedzaam verzet eveneens heldhaftig is. En is de held noodzakelijkerwijze een *einzelgänger*, die als individu de geschiedenis in beweging zet? Moet een heldendaad niet veeleer worden gezien als een 'collectieve' verdienste? Als we de daden van (mannelijke) helden nader bekijken, dan zien we bijvoorbeeld dat er vaak één of meerdere vrouwen (of mannen) bij betrokken waren: als help(st)er of bescherm(st)er van de held, als slachtoffer dat moet worden gered, als beloning voor de heldendaad, als de oorzaak van de strijd of als trofee waarvoor werd gestreden. De bijdrage van deze 'ondersteunende' vrouwen (of mannen) was dus onontbeerlijk voor het welslagen van de mannelijke heldendaad.

Sommige daden zijn daarentegen net 'groots' omdat ze met velen werden verricht. De heldendaad is in dat geval het resultaat van een collectieve actie; de kracht van de massa als alternatief voor de moed en het streven van het individu. De massale betogingen voor algemeen stemrecht of tegen de kernwapens kunnen hier als voorbeeld naar voren worden geschoven. In de feministische geschiedenis van België staat de staking van de 3.800 arbeidsters van de wapenfabriek FN Herstal, die in 1966 het werk twaalf weken lang neerlegden om gelijk loon en betere levensomstandigheden te eisen, als heldendaad geboekstaafd. We kunnen ook de arena's uitbreiden waarin heldendaden worden verricht. In plaats van eenzijdig te focussen op militaire, politieke of kerkelijke geschiedenis, kunnen we in het zog van de historiografische tendens om meer aandacht te besteden aan sociale categorieën zoals klasse, gender, etniciteit, seksualiteit, in alternatieve milieus, bijvoorbeeld in de arbeidersbeweging, in de vrouwenbeweging of in onder migranten, op zoek gaan naar helden/heldinnen uit het verleden.

Door de concepten 'held' en 'heldendom' op een andere manier te benaderen, komt er dus ruimte vrij voor nieuwe helden. De held hoeft immers niet noodzakelijkerwijze een blanke, jonge, gezonde, heteroseksuele... man te zijn.

Beredeneerde bibliografie

Er verschenen reeds tal van (historische) artikels en boeken die inzoomen op het leven en de verwezenlijkingen van opmerkelijke vrouwen en van vrouwelijke helden. Documentatiecentrum RoSa (<http://www.rosadoc.be>) beschikt over een zeer uitgebreide collectie van dergelijke werken. Ik verwijs in het bijzonder naar de *Dictionnaire des femmes belges. XIXe et XXe siècles* (2006) waarin biografische lemma's voor meer dan 400 vrouwen (en een vijftiental mannen) is opgenomen. Het betreft bijvoorbeeld verzetsheldinnen en ontdekkingsreizigers, feministische voorvechtsters en vakbondsmilitantes, maar ook filantropen, kunstenaressen, politicae en zakenvrouwen. In het boek *175 jaar vrouwen: gelijkheid en ongelijkheid in België. 1830-2005* (2005), waarin Magda Michielsens een 'vrouwelijke geschiedenis' van België schetst, is een lijst opgenomen van 'grootste vrouwelijke Belgen' sinds 1830. Het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen (www.igvm.belgium.be) publiceerde sinds 2007 drie biografische werken over Belgische 'feministische heldinnen', waarin ook aandacht wordt besteed aan andere vrouwen die een rol hebben gespeeld in de vrouwenbeweging of de strijd voor gelijkheid van vrouwen en mannen. In het boek *Vrouwen maken naam: vrouwenfaam op straat* (1999) wordt op zoek gegaan naar interessante vrouwen die een straatnaam 'verdienen'. Vooral het artikel van Karen Celis over verzetsvrouwen uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog is in het kader van het heldenthema interessant.

Documentatiecentrum RoSa stelde factsheets samen over de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België, waarin enkele 'heldinnen' worden belicht. Ook de factsheets over, onder andere, fatale vrouwen, heksen en begijnen, bieden inspiratie om het heldenthema vanuit genderinvulhoek te benaderen. Het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (<http://www.avg-carhif.be>) verzamelt biografische informatie over vrouwen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de Belgische geschiedenis.

Onder redactie van Georges Duby en Michelle Perrot verscheen de vijfdelige reeks *Geschiedenis van de vrouw* (1992-1993), waarin uiteenlopende domeinen worden besproken (politiek, arbeid, religie, seksualiteit, enzovoort) en de plaats die vrouwen daarin, door de eeuwen heen, hebben ingenomen. Belangrijke vrouwen en vrouwelijke helden komen hierin ruimschoots aan bod. Het laatste deel van de reeks, over de twintigste eeuw, bevat een hoofdstuk dat specifiek over vrouwengeschiedenis in België handelt. Tom Verschaffel schreef een interessant artikel over de historische beeldvorming over vorstinnen, heldinnen en andere opmerkelijke vrouwen dat is opgenomen in het boek *Het lichaam m/v* (2001).

Biografie

Geraldine Reymenants (*1975) studeerde geschiedenis (Universiteit Gent, 1997) en vrouwenstudies (Universiteit Antwerpen en Universiteit Utrecht, 1998). Ze promoveerde in 2005 tot doctor in de geschiedenis op een proefschrift over de positie van vrouwen in het literaire veld in de eerste helft van de twintigste eeuw. Ze heeft voornamelijk gepubliceerd over vrouwen en literatuur. In 2012 verschijnt haar boek *Vrouweninvloed in het literaire veld: het machtstraject van Marie Elisabeth Belpaire* bij de Universitaire Pers Leuven. Van 2005 tot 2011 was ze als onderzoekscoördinator verbonden aan het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen. Sinds februari 2012 is ze stafmedewerker bij het Departement internationaal Vlaanderen (Vlaamse Gemeenschap).

Contact: geraldine.reymenants@telenet.be

Helden en erfgoed